

ЕВРЕЙСКОТО ОБЩЕСТВО В РУСЧУК ОТ ОСНОВАВАНЕТО НА ДУНАВСКИЯ ВИЛАЕТ ДО ВОЙНАТА МЕЖДУ РУСИЯ И ОСМАНСКАТА ИМПЕРИЯ (1864–1878)*

ЦВИ КЕРЕН
(ИЗРАЕЛ)

Zvi Keren. THE JEWISH COMMUNITY IN RUSCHOUK FROM THE ESTABLISHMENT OF THE DANUBIAN (TUNA) VILAYET TILL THE RUSSIAN-TURK WAR (1864–1878)

The study is devoted on the activity of the Jewish Community of Rousse in the 1864–1878 period. On the base of authentic documents the status of the Jewish Community in the town after the establishment of the Tuna Vilayet is observed. The economic activity of the Rousse Jews is paid attention, as well as their wealth status and the problems of the coexistence between Jews and other ethno-religious communities in the town.

В тази статия ще разгледаме мястото, което заема еврейската общност в Русчук – столицата на Дунавския вилает. В началото ще представим накратко Мидхат паша, с чието име се свързват по-важните промени, предприети в споменатата област в периода 1864–1868 г. Вторият въпрос, на който ще се спрем, е положението в Русчук и на евреите там до избухването на войната 1877–1878 г. между Османската и Руската империя и последиците от нея.

Ахмед Шефик, известен повече под името Мидхат паша, е роден в Истанбул през 1822 г. От ранна възраст бил отличник в училище. Често придружавал баща си – провинциален кадия, в пътуванията му до Видин, а по-

* Статията е преработка на част от книга: *The Jewish Community of Ruschuk – From Periphery of the Ottoman Empire to the Capital of the Tuna Vilayet – I (1788–1878)*. 2005, която ще се публикува на български от издателството на Софийския университет.

късно и до Ловеч. Благодарение на таланта и на изключителните си познания върху Корана той е наречен **Мидхат**, което на турски означава „прославен“, „достоеен за похвала“. С това име той остава известен в историята. Кариерата на Мидхат паша може да се раздели на четири периода:

Първия период (1840–1861) Мидхат паша е получавал назначения в различни съвети и комисии с контролни функции.

През втория период (1861–1872) е служил като управител (валия) в три провинции на Османската империя. Този период е най-важният и е обект на това проучване, тъй като засяга службата му в Дунавския вилает.

През третия период (1871–1877) Мидхат паша е заемал два пъти поста велик везир и е участвал активно в съставянето на първата османска конституция.

Последният период (1877–1884) е бил най-драматичният в живота му. В това време два пъти е бил изпращан в изгнание и два пъти е бил назначаван за провинциален управител. Последните три години от живота си прекарва в изгнание в Таиф (Саудитска Арабия), където умира¹.

1. ЕВРЕЙСКАТА ОБЩНОСТ В РУСЧУК МЕЖДУ 1864 И 1877 Г.

С идването на Мидхат паша на власт като дунавски валия настъпил много добър период за вилаетската столица, вкл. и за еврейската общност. През тези години се разгърнала широка строителна програма и били предприети редица мерки, благоприятстващи развитието на търговията. Всичко това оказало благотворно влияние за подобряване на положението не само на евреите от Русчук, но и на по-голямата част от жителите на града.

Дори и след като Мидхат паша бил отзован обратно в столицата (1868) и на негово място дошли други управители, животът в града продължил да тече спокойно за евреите. Чувствително нараснал броят им и те се нареждали по численост след мюсюлманите и българите християни. В следващата таблица са представени данни за демографската структура на някои градове, влизащи в състава на Дунавския вилает.

1.1. Население

Таблица 1

Етническа структура на градското общество в няколко града според данни от 1866 г. (в проценти)²

Град	Българи	Мюсюлмани	Новозаселени мюсюлмани	Мюсюлмански цигани	Цигани християни	Арменци	Евреи
Видин	34,1	51,6	–	2,7	3,5	–	8,1
София	37,6	38,7	–	3,5	0,5	–	19,7
Дупница	38,0	45,8	–	4,9	–	–	11,3
Плевен	47,3	45,1	–	3,2	2,0	–	2,4
Русчук	37,6	51,8	–	1,2	1,0	3,7	4,7
Шумен	40,4	51,4	–	1,2	–	4,8	2,2
Варна	49,5	28,8	11,8	1,3	–	7,9	0,7
Силистра	29,5	62,1	–	2,2	–	3,5	2,3

Статистическият материал от таблица 1 показва недвусмислено, че в градовете в Западна България – Видин, София и Дупница, процентът на еврейското население е по-висок. Нужно е да се поясни, че това са градовете, в които то се заселило и установило окончателно още през XVI и XVII в. Евреите от северните и североизточните части на Дунавския вилает се заселили и заживели там по-късно, привлечени от бързото икономическо развитие по крайбрежието на Дунава и по пътищата към столицата Истанбул.

Трябва да се отбележи, че става дума за **процента** на евреите, а не за точния им брой. От таблица 2 се вижда, че броят на евреите в Русчук, например, десет години по-късно, е по-голям от този на евреите в другите градове. За наше съжаление нямаме данни за броя на еврейското население в София по това време.

Брой на евреите през 1876 г. в някои от градовете на Дунавския вилает
според данните на Шем-Тов Паринте³

Град	Семейства	Население
Видин	400	2000
Лом	80	400
Никопол	35	175
Свищов	15	75
Русчук	500	2500
Силистра	70	350
Разград	39	195
Шумен	200	1000
Провадия	46	230
Варна	45	225
Общо	1430	7150

Ако приемем, че в посочената година населението на Русе е било около **30 000** души, данните от горната таблица показват, че евреите съставляват **7,5%** от това население.

С нарастването на икономическата значимост на столицата на Дунавския вилает се увеличавал и броят на евреите в града. Трябва да се обърне внимание обаче, че числеността им значително намаляла в началото на 80-те години на XIX в. вследствие на войната, което обаче ще обсъдим по-нататък.

При проучването на тефтерите на еврейската общност, които открихме в Русе, установихме, че е имало **2631** души, като сме взели предвид евреите, родени до **1880 г.** Едно от проучванията, които направихме, е свързано с произхода точно на тези членове на общността и с разпределението им според тяхното месторождение.

Произход на евреите от Русчук между 1840 и 1880 г. според тефтерите на общността⁴

Град	Брой	Процент
Русчук	1446	54,0
Шумен	176	6,5
Видин	123	4,5
Разград	98	3,6
Никопол	78	2,8
Силистра	74	2,7
Одрин	62	2,3
Плевен	58	2,2
Други	516	21,4
Общо	2631	100,0

Факт е, че родените в Русчук са малко повече от половината преброени. Това показва, че общността е била способна да абсорбира и да приема 24,6% от горнопосочените градове и „други“, на които процентът им е 21,4. Това показва, че голяма част от тях са дошли от различни краища на Османската империя или дори извън нейните предели и са се заселили в проспериращия град. Трябва да отбележим, че данните се основават на достъпните книги (тефтери) на общността. Известно ни е, че част от тях са изгубени или унищожени, но от тези, които съществуват, може да се види, че общността на Русчук е била динамична. Половината от членовете ѝ не са родени в нея, а са се заселили в града заради по-добри условия на живот, а също и за да са по-близо до сънародниците си. В неномериран документ, който се намира във Видинския архив, намерихме списък на евреи, които са пристигнали от други общности във Видин поради семейни причини. През тези години, за които говорим (1840–1880), от Русчук са се преместили 11 жени и 3 мъже и са се установили във Видин. По-големият брой на жените се дължи най-вероятно на това, че миграцията е била с цел женитба. А ако погледнем таблица 3, ще видим, че движението в обратната посока е било по-голямо с почти десет пъти (123 души).

1.2. Организация на общността (Кеилà)

Много малко ни е известно за вътрешните дела и организацията на еврейската общност в Русчук през годините 1864–1877. Информацията достига до нас главно от дневници или кореспонденция от този период, които

разкриват по косвен път промените в общността, назначенията на ръководители, финансите или идването на нов равин в Русчук. Ще се опитаме да извлечем от тези уникални източници най-важните сведения, които могат да ни посочат какво се е случило в общността през тези години.

1.2.1. Избиране на ръководители в общността; идването на нов равин

От дневника на Авраам Розанес научаваме, че по време на празника Сукот (есента) през 1863 г. се състояли избори, чрез които били избрани нови ръководители. Нямаме информация кои са били те, но знаем, че Авраам Розанес е бил избран отново за глава на общността и отговарящ за „Талмуд-Тора“ – училището. Ето какво четем в споменатия дневник: „На празника Сукот през 5623 г. разпоредителите на общността в града ми ме направиха още веднъж глава на общността и отговарящ за Талмуд-Тора [...]“⁵. Оттам научаваме също и за последния период от равинството на равина Бен-Цион Пинто в Русчук. Разказът в дневника дава основание за извода, че последният освободил длъжността малко след Сукот 1860 г., успоредно с изборите, състояли се за ръководители „[...] и така продължили дните на онова лято [в учение] – до след Сукот през 5620 г., защото гореспоменатият равин [Бен Цион Пинто] обиколил държавите да помоли за поддръжка, защото в нашия град повечето хора не желаели да му плащат [...]“⁶. Въпреки че авторът на дневника не дава подробности, той намеква, че равинът, който отговаря за всичко случващо се в общността, трябвало да напусне и да търси прехраната си извън Русчук. След него за равин бил избран Раби Авраам Меламед, който дотогава бил Кантор в голямата синагога (Хазан). Първото споменаване за съществуването му като равин на общността на Русчук ние намираме отново в дневника на Розанес, където той описва бурята от чувства, преминала през него, когато бил на панаир с брат си. Той разказва за спокойствието, което го е навестило при връщането му в града: „[...] и не се мъчих повече – вечерта разказах на м.р. (мъдрият равин) Авраам Н. Я. (Неро Яир – свещта да му блести (символ на дълги и блестящи години) случилото се [...]“⁷. Това станало вечерта на Сукот, 1864 г.⁷ На тази важна длъжност Раби Авраам Меламед се задържал до 1885 г.⁸

Малко след Сукот през 1869 г. поради избухнал между членовете на общността спор, който дори стигнал до размяна на удари и съд, се провели нови избори. Не е ясно кои са били кандидатите, но за ръководител на еврейската общност пак бил избран Авраам Розанес, въпреки неговото нежелание. Ето какво казва той: „[...] да се изберат нови чиновници на общината, от разните кандидати [...] и всички заедно ме посочиха аз да бъда първият от тях [...]“⁹.

Нови избори се провели през септември 1875 г. Сведения за това дава ед-

но писмо на Мордехай Розанес, големият брат на Авраам, който е бил касиер и един от кандидатите за директор на училището „Алианс Израелит Универсел“ в Русчук. Изборите се провели най-вече заради внезапната смърт на директора на училището „Алианс“, Нафтали Ково¹⁰. В същото писмо Мордехай Розанес съобщава, че има намерение да се кандидатира за глава на общността. В две допълнителни телеграми (от 21 януари 1876 г. и от 7 февруари 1876 г.), написани на иврит, до централния комитет на „Алианс“ в Париж пристига съобщение от Русчук, че са избрани новите ръководители: господата Яков Коен и Хаим Б. Авраам Леви: „[...] Коен и Леви са тук и няма да се разделят, п.б. [с Божията помощ]“. Дватамата били назначени за ръководители на общността¹¹.

Единствената промяна, която настъпила до края на войната – 1878 г. (тогава свършва и проучването на тази статия), била назначението на Барух Чипрут за глава на общността. Не знаем кога и как точно е бил избран. Само подписът и обръщението му към „Алианс“ в Париж с молба да се помогне на общността, която понесла тежко войната, и да се възстанови училището доказват дейността му като глава на общността от 1877 г.¹² Барух Чипрут е споменат също и като член на съдебния меджлис в Русе. Той взел участие в съдебен процес срещу въстаниците, участвали в Априлското въстание от 1876 г. (няма да го обсъждаме в тази статия). Той бил единственият еврейин от единадесетте граждански представители, които заседавали в този съд¹³. Името му присъства и между членовете на Общия вилаетски съвет, които били избрани през януари 1877 г.: „Чипрут Ефенди“ – спечелил 16 гласа от избирателното тяло¹⁴. Чипрут бил един от близките приятели на Авраам Розанес¹⁵.

Измежду хората, които вземали активно участие в живота на еврейската общност, трябва да споменем извършващия обрязването и коляч* Хаим Зеев Елимелех Камерман (1835–1904). Той пристигнал в Русчук през 1856 г. от Букурещ, където завършил образованието си в местна *Йешива* (религиозно висше еврейско училище, в което се изучават Тора, Талмуд и Мишна (бел. прев.)¹⁶.

При представянето му пред равина Авраам Грасиани – един от преподавателите в онези дни, последният забелязал огромните му познания върху Талмуда и уменията му в коляческия занаят и го избрал за коляч в града, а по-късно и за човека, правещ обрязванията. Според конкретни сведения от книгата на записаните обрязани, той се занимавал с тази дейност до смъртта си в 1904 г. Благодарение на личните си качества той се изявил като посредник в отношенията между евреите и представителите на другите общности във вилаетската столица. Камерман се включил дейно в икономическия и културния живот на Русчук, които към средата на 60-те години били в раз-

* Коляч – лицето, което извършва коленето на животни според еврейския религиозен обред, указан в Петокнижието. Религиозните евреи могат да използват за храна само месото на закланите според наставленията животни.

цвет. Той бил дописник на няколко вестника, но най-вече на в. „Амагид“. Освен всичко това той се занимавал и с преподаване по иврит. Немалка роля Камерман изиграл за туширането на създаването се напрежение между Сефарадските и Ашкеназките евреи в Русе.

1.2.2. Учредяване на благотворителното дружество „Хесед ве Емет“

Новото в организацията на общността било дейността на дружеството, което подпомагало тайно нуждаещите се еврейски семейства в Русчук. Дружеството е основано на 25 кислев (декември) – празникът Ханука, 1864 г.¹⁷ Първата идея на основателите била да купят дърва за огрев и да ги раздадат безплатно на онези, които не могат да си ги осигурят сами. По-късно обаче основателите решили да доразвият инициативата си в създаване на фондация, която нарекли „Хесед ве Емет“¹⁸. Тя била доброволна и действала тайно, без да оповестява кои са нуждаещите се. Трябвало да се отбележи, че всичките основатели, седемнадесет на брой, са били от заможните и влиятелните семейства от еврейската общност в Русчук. Измежду тях ще споменем Яков Рафаел Гершон Алеви, Нисим Ардити, Израел (Морено) Шломо Розанес (племенник и зет на Авраам Розанес), Авраам Яков Коен, Моше Нафтали Ково, Йосеф Вентура, Йосеф Бони, Мордехай Розанес и Ицхак Давид Бали¹⁹. Фондацията действала до 1872 г. без правилник или разрешение от властите заради стеснените размери на дейността си – косвено и за разходите. С течение на времето нуждите нараснали и се наложило да се въведе правилник, който да сложи в ред всякакви финансови и процедурни въпроси. Това било направено в месец шват (януари) 1873 г. На събранието, което членовете на дружеството (същите седемнадесет основатели) организирани, се решило да се въведе официален правилник на „Хесед ве Емет“²⁰.

Избраният президент, Яков Рафаел Гершон Алеви, прочел правилника пред членовете на организацията. В член I от протокола било записано, че господата, посочени по-долу, са отговорни за ново формулиране на дружествените правила. Между имената трябва да споменем Авраам Ицхак Ково и Израел Шломо Розанес²¹. Правилникът, с много на брой и подробни параграфи, представлява тетрадка с твърди корици, съдържаща 128 страници, като от 67-а страница нататък са по-късни добавки – до 1878 г. И с продължение след войната. В края на документа има поправки и добавки от 1908 до 1914 г. Ето някои от по-важните, според нас, глави от правилника, за 1873 г:

Стр. 27. Статут на дружеството „Хесед ве Емет“.

Стр. 28. Разделяне на дружествените доходи; разходни пера; основни указания.

Стр. 34. Глава VII. Организация на фондацията.

Стр. 35. Глава VIII. Ръководство на фондацията. Състои се от президент,

секретар, касиер и двама души, наречени „приспитори“, като всички се излъчвали измежду организаторите на благотворителното дружество. Членовете се избирали всяка година на общо събрание. Президентът бил глава на дружеството и негов представител.

Стр. 36. Глава IX – подробно са представени задълженията на президента и на членовете на ръководството.

Стр. 42. Глава XI – описва се начинът за приемане на нови членове към дружеството.

Стр. 44. Глава XIV – прекъсване на членство и заемане на освободеното място.

Стр. 52. Глава XXI – пояснява се начинът на писане на протоколите и книжката. Има препратки към приложени примери.

Стр. 60. Глава XXIII – съдебни призовки, съдебни заседания, процеси.

Стр. 63. Глава XXIV – оплаквания и жалби.

Анализът на посочения документ дава основание за извода, че правилникът е добре оформен от юридическа гледна точка и обхваща всички проблеми, които са стояли пред очите на тогавашното ръководство на „Хесед ве Емет“.

Към правилника са били прикрепени поздравително писмо и удостоверение от името на Главния равин на Русчук Авраам Меламед, които показват, че той не е в противоречие с религията и с начина на живот на общността. Освен това имало и удостоверение на френски език от името на дунавския валия Ахмед Асъм паша, който също потвърдил законността на документа. Въпреки неголемия брой на участниците (седемнадесет души), през целия период, който това изследване обхваща, дружеството „Хесед ве Емет“ имало голямо влияние сред общността. То подпомагало с пари или с други средства много от еврейските семейства, но и давало заеми без лихви на хора, които желали да открият собствен бизнес, особено след разрухата от войната, 1877–1878 г. Пример за това е заемът, който получил собственикът на аптеката „Мохош“ за възстановяването ѝ²².

Посоченият пример е от брошура на Авраам Ицхак Ково „Спомен от Авраам“, която излиза по повод честването на 50-ия юбилей (1914) от създаването на „Хесед ве Емет“. Трябва да се обърне внимание на някои от забележките на Москона, в написаното от него²³ по този въпрос. Той твърди, че заради затворения и стеснен кръг на организацията било възможно не само бедните в общността да са подпомагани, тъй като имало възможност да се дават заеми и на добре осигурени хора. За тях не са намерени доказателства в записките. Освен това, въпреки голямото си значение, организацията била затворена и елитарна и не увеличавала членовете си. Те останали седемнадесет на брой още от основаването ѝ. Всъщност те си дали сами автономия без наблюдение от страна на общността или от страна на избраните представи-

тели (Мемуним). Според мнението на Москона това е началото на местната еврейска буржоазия²⁴.

През същите години и малко по-късно се появили и други дружества за подпомагане и финансова подкрепа на общността: „Бикур холим“, „Малбиш арумим“, „Йеудим“ и др.²⁵

1.2.3. Синагоги и еврейски обществени сгради

Според разнообразните достъпни източници, в началото на 70-те години на XIX в. в Русчук е имало две синагоги²⁶. Става дума за старата синагога, която е била построена още през 50-те години и е била наречена „Синагогата К“К Герон“, и по-новата, която била построена през 60-те години на същия век – „Синагогата К“К (Ка’ал Кадош – Свещена общност) Гранди (голяма)“²⁷.

1.3. Икономика и търговия на евреите от Русчук до избухването на войната

„Останахме изумени, когато преди три години [1868] посетихме столицата на Дунавския вилает. Това не беше същия град, който познавахме преди десет години! Този град, съседстващ със сърцето на България, изостави икономиката и богатството си в ръцете на местните; като град, разположен на пъпа на вилаета, той вървеше напред, а ние (българите) изоставяхме, заседнали на местата си. Групи от германци, унгарци, всякакви евреи (чифтузи по произход!) и гърци-фанариоти препълваха града. Те се настаниха, а също и бизнеса си, на главните улици и взеха в ръцете си цялата търговия, докато нашите хора наблюдаваха с бездействие и продължаваха да се занимават с дразгите помежду си и с оплакванията от трудния си живот [...] Нямам претенции към тези чужди хора. Те знаят какво правят и всичкият им труд е, за да подобрят положението си [...]“²⁸.

Цитираният откъс отразява възхищение от икономическия размах на Русчук от 60-те години на XIX в. и от плодовете на промяната, от които всички били доволни, с изключение на българите християни. Измежду причините, които П. Р. Славейков изтъква, е, че инициатори и водещи развитието на градската икономика са от чужди етноси, вкл. евреите, въпреки че този факт идва допълнително и е придружен с обидния прякор – *чифут* (от турски ненавиздан и презрян), даден на евреите. Според достъпните османски и други документи, в следващите редове ще проучим доколко евреите наистина са били замесени в градската икономика. Параметрите, чрез които ще представим картината с положението на общността в Русчук в икономически аспект, ще бъдат свързани с придобиване на имуществва и продажбите им, дългове, вид на занаяти и участието на евреите в панаири.

1.3.1. Придобиване и продаване на имущества

Голяма част от информацията, която поднасяме тук, е взета от сиджилите на Русчук²⁹, а по-малка част – от общинския вестник на Русчук³⁰. Интересно е, че три разрешения за търговия, издадени в периода 1863–1874 г., са признати и от страна на българските власти през 90-те години на XIX в. По-голямата част от къщите и магазините са били в еврейския квартал.

Таблица 4

Търговия с недвижими имоти в периода 1863–1874 г.

Продажби между евреи	Продажби между неевреи и евреи	Продажби между евреи и неевреи	Всичко
3* + 22	13	5	3+40

* Имущества, които са били купени до 1878 г., и собствениците им са били евреи, през 1893 г. са били признати според новия български закон. (Извор: Русенските сиджили)

От таблица 4 ясно се вижда, че търговията е била най-вече между самите евреи, а продажбите на недвижими имоти на неевреи (мюсюлмани или християни) са били значително по-малко на брой. Това, според нас, е свидетелство за образуване на малък на брой, но стабилен слой сред еврейската общност, който е можел да си позволи да закупува къщи или да строи по-големи сгради. Тази група от хора е имала възможност да продава на представители от общността, които не са били така заможни. Считаме за нужно да проследим през кои от тези дванадесет години, за които имаме данни, е имало раздвижване в покупко-продажбите на недвижими имоти и как е ставало разпределението на продажбите между различните етнически общности.

Таблица 5

Търговия с недвижими имоти, разпределена по години

	Неевреин на евреин	Евреин на неевреин	Евреин на евреин	Всичко
1863	4	1	–	5
1864	4	1	–	5
1870	2	–	2	4
1872	1	1	7	9
1873	2	3	5	10
1874	–	–	7	7

(Извор: Русенските сиджили)

Прави впечатление фактът, че в годините 1865–1869 не е записана нито една сделка в сиджилите на Русчук. Вероятна причина за това били големите промени, които настъпили с урбанизацията на града при идването на власт на Мидхат паша – разширяване на улиците, павиране на пътищата и изграждане на тротоари. Тези промени изисквали да се разрушат някои къщи или да се разчистят цели райони. Допълнителна причина за застоя на търговията с недвижими имоти са епидемиите от холера, нападнали града в годините 1865–1868 и нанесли тежки поражения на цялото градско общество³¹.

Стойността на имуществата в посочения период била между 2000 и 37 000 гроша. Няколко години по-късно, между 1872 и 1874 г., цените на къщите и магазините значително се покачили, заради обезценяване на османските парични средства и повишаване на жизнения стандарт в града. Въпреки това, в следващите години броят на сделките достигнал 40. (За сравнение ще посочим, че между 1810 и 1858 г., т.е. за 49 години, са записани само 15 сделки.) Това доказва още веднъж, че малка част от евреите в Русчук затвърдили статуса си и установили стабилното си икономическо положение. Въпросът за имуществата има и друга страна – даване на къщи или обществени сгради под наем на частни лица или организации. Вероятно такива случаи е имало немалко, но за наше съжаление само счетоводните документи могат да ни покажат това, а те са оскъдни.

Показателен е следващият пример. Консултът на Австро-Унгария в Русчук изпратил телеграма до Външното министерство във Виена³² с молба да не се бърза с подписването на нов договор за наемане на сграда за пощенския им офис в Русчук. Това се налагало заради факта, че собствениците на къщата, братята от семейство Рафаел Гершон Леви, напуснали града поради тежката война. Наред с това консултът Монтлонг отхвърлил обвиненията във финансови злоупотреби в ръководеното от него консулство. Той обяснил, че липсващите суми са отишли за изплащане на наема за пощата на вече споменатата фамилия и това може да потвърди императорският чиновник и преводач на консулството Канети (става дума за Авраам Канети, роднина на писателя Елиас Канети, получил Нобелова награда). Друг пример е Йехиел Вентура, от средите на заможните фамилии в общността, също като тази на Рафаел Гершон Леви. В „Русенски общински вестник“ от 1892 г. четем, че Йехиел Вентура е бил обвинен, че взима прекалено висок наем за хотел „Исляхане“ и че правата му били иззети и хотелът преминал под властта на градския съвет³³. Любопитно е, че за известно време фамилия Вентура е притежавала разкошния хотел в града и го е давала под наем. Изглежда, че каквото е било възможно по време на Османската власт, не е можело да се продължи в *новоосвободената българска държава*...

Друг един представител на заможните евреи в Русчук – Нафтали Ково, пък дарил на общността свой магазин, за да бъде използван от „Алианс“ или

за да го продадат и с получените пари да разширят вече съществуващото училище³⁴.

Няколко години преди да избухне войната доста от богатите еврейски фамилии в общността увеличили финансовите си възможности. Някои от тях купували или продавали имуществва, други давали под наем (например фамилия Леви) или строили (например Авраам Розанес) и така разширили домовете си. Като пример вече беше посочен един от представителите на евреите в Русчук, глава на дирекцията на „Алианс“ в града (Ково), който дарил една сграда от принадлежащите на фамилията му в полза на организацията „Кол Израел Хаверим“ – „Алианс“.

Така, освен че видяхме данните, които съществуват за недвижимите имоти, представихме социално-икономическото положение в общността на Русчук от по-друг ъгъл.

1.3.2. Дългове

Данните, които намерихме за дълговете, са оскъдни. Беше открита информация за петима длъжници евреи към евреи и за петима неевреи към евреи. Двама от неевреите са българи християни, а трима – мюсюлмани. Дълговете на неевреите са сравнително ниски – между 48 и 1246 гроша. Тези дългове са направени през 1871 г. (единият) и през 1875 г. (останалите четири). Сумите, които евреите дължат на сънародниците си, варират между 250 и 8000 гроша. Те са съсредоточени в три години: през 1871 г. – двама длъжници, през 1872 г. – един длъжник, и през 1875 г. – двама.

Малкият брой на длъжниците, без значение на произход и националност, повдига много въпроси. Тук само ще отбележим, че нарастването на професионализма в търговията довело до по-преки взаимоотношения между търговците и броят на длъжниците намалаял. Що се отнася до евреите – длъжници на сънародниците си, може да се предположи, че икономически спорове или други различни становища, са ги водели до местния еврейски съд на общността. Само малък брой от обвиненията са стигали до „чужди съдилища“ извън общността („Архаот шел Гойм“). От казаното дотук (въпреки оскъдните данни) може да се съди, че евреите са се занимавали предимно с търговия най-вече между самите тях, като се стараели да не натрупват дългове към колегите си – евреи и неевреи.

1.3.3. Занаяти, упражнявани от евреите в Русчук

В Бета`ама (Еврейският дом) в Русе се съхранява архивът на общността. В хода на проучването там открихме данни за произхода и родните места на евреите от Русчук. На същото място намерихме документи на общността, показващи различните видове занаяти и професии, чрез които са се издър-

жали родените между 1840–1880 г.³⁵ Тук не е възможно да определим какъв е процентът на хората, практикували дадена професия, а само видовете занаяти, с които са се занимавали евреите през тези години.

Таблица 6

Видове професии и брой на практикуващите

Професия	Брой на практикуващи в общността
Търговци	176
Продавачи	55
Чиновници	49
Тенекеджии	24
Акционерни агенти	21
Обущари	13
Шапкари	13

Заедно с тези професии е имало и много други, които ангажирали между 1 и 10 души. Това били предимно хамали, разносвачи на вода, стъклари, кочияши, продавачи на напитки и на сладкиши, улични чистачи, глашатаи и други занаятчии. Също така имало и няколко лекари, аптекари, учители, духовници и преводачи. Това, което прави най-силно впечатление, е големият брой на дребните търговци и продавачите. Последните са търгували с галантерийна стока предимно в града и околностите му. Имало обаче и някои търговци, които осъществявали търговски връзки извън границите на Османската империя. Такъв бил например бизнесът на фамилия Розанес – „Израел Розанес и Сие.“, които търгували с платове и имали представителство във Виена³⁶.

След занимаващите се с търговия се нареждали служителите, втората по големина прослойка: чиновници и акционерни агенти. Броят на занаятчийските професии бил определено по-малък: тенекеджии, обущари, шапкари, както и малък брой стъклари.

Пред нас е типичната картина на еврейска общност в отдалечен от столицата на Османската империя град, който бил търговско кръстовище, обслужващо търговци от разни краища на света. Доходите на повечето хора от общността били сравнително ниски, с изключение на някои търговци евреи, които търгували с продукти от първа необходимост или се занимавали с внос и износ³⁷. Малко били домовете, които могли да си позволят луксозен живот. Нещо повече. Немалка част от евреите в Русчук били дотолкова бедни, че не могли да си набавят дори най-основните продукти и се нуждаели от помощи. (По-горе беше разгледан въпросът за основаването на благотворителното дружество „Хесед ве Емет“.)

1.3.4. Панаирите и участието на евреите от Русчук в тях

Панаирите заемат важно място в икономическото развитие на България в средата на XIX в. Особено важно е да се отбележат панаирите в Узунджово и в Ески Джумая (дн. Търговище). Последният влизал в границите на Дунавския вилает и привличал много участници³⁸. От дневника на Авраам Розанес и от „Генеалогията“ на семейството научаваме, че братята Розанес са посещавали редовно тези панаири³⁹. Наред с това имало семейства, които са държали магазини на панаира в Ески Джумая. В едно свидетелство от сиджилите на Русчук е отбелязана продажбата на пет магазина по време на панаира, чиито номера са 19–23. Продавачът бил Ицхак бен-Езра Чипрут, а купувачът – Рафаел бен-Нисим. От документа се разбира, че тези магазини са граничили от едната си страна с магазина на Аарон бен-Моше, а от другата – с магазина на Истанбулолу Авраам, който всъщност е Авраам Розанес, синът на Израел (Истанбулолу). Стойността на магазините, които е продал Ицхак Чипрут с помощта на градския съд, била 30 000 гроша⁴⁰.

В съобщение на дунавския валия до каймакама на Ески Джумая се казва, че двама еврейски търговци от Русчук са пристигнали на панаира. Единият от тях е пруски поданик и поради това трябва да бъде освободен от данъците, наложени на магазина, който той наел за дните на панаира⁴¹. Въпросът за чуждите поданици и правата им ще разгледаме обаче по-нататък.

Важността на панаира в Ески Джумая оценил и британският консул в Русчук. В свой доклад той съобщил за значителното намаление броя на търговците, пристигнали през месец май 1876 г. – точно тогава избухнало Априлското въстание. Британският консул Робърт Рид писал, че въпреки намалението на цените, много от магазините останали затворени. В дните на пребиваването му в Русчук научил, че през същата година били продадени само 15 000 бали памук в сравнение с други години, когато продажбите били повече от 18 000. Всички мерки, взети от валията, за да осигури безопасността на търговците, не дали резултат и завършили с абсолютен провал⁴².

Допълнително препятствие за панаирите и въобще за търговията в Дунавската област бил страхът от разбойници по пътищата, които нападали търговците и пътуващите, без значение от етнос, религия или обществено положение. Особено опасно било пътуването по линията Русчук – Варна. Това става ясно от докладите на британския консул в Русчук⁴³. Един от еврейските търговци, пострадал от разбойници на път за панаира в Ески Джумая, бил Яков от Одрин. Крадците откраднали от Яков два пълни чувала със самурени кожи (Zibelina – малък гризач с много ценна кожа)⁴⁴. В предишните години властите се гордеели с покоя и тишината, които царели от началото до края на панаира, от което търговците били доволни⁴⁵.

1.3.5. Статистически данни

В заключение на темата, занимаваща се с икономиката и търговията, привеждаме някои данни, отразяващи ситуацията в града. Таблицата, която даваме по-долу, представя цените на пшеницата в някои от градовете на Дунавския вилает. От таблицата се вижда, че Русчук е бил град, в който този продукт от първа необходимост е бил един от най-скъпите в областта.

Таблица 7

Цена на пшеницата в Дунавската област от 28 ноември 1871 г. до 5 декември 1871 г.⁴⁶
(цената е за 1 киле = 36 ½ кг)

Град	Отлично качество	Средно качество	Ниско качество
Русчук	18 гроша	16 гроша	7 гроша + 3 пари
Свищов	17 гроша	15 гроша	
Никопол	15 гроша	14 гроша + 30 пари	
Видин	16 гроша	7 гроша + 20 пари	7 гроша + 10 пари
София	12 гроша	11 гроша	10 гроша
Търново	18 гроша	16 гроша	
Варна	23 гроша	18 гроша + 30 пари	
Силистра	14 гроша + 20 пари	13 гроша + 20 пари	14 гроша

Освен в пристанищния град Варна цената на пшеницата била висока в Русчук и Търново. От таблицата ясно личи още, че пшеницата с най-ниско качество се е продавала само в четири от седемте града, като в Русчук и във Видин цената ѝ е била най-ниска. Това дава основание за извода, че в тези два дунавски града броят на бедните жители от всички общности е бил по-голям от този в останалите градове.

Следващите данни показват доходите на една от най-богатите фамилии в града – фамилията Розанес. Нейните финансови дела са отразени в „Генеалогията“, но в повечето случаи много накратко. Така например през 1868 г. е записано: „През месец Адар на 5628 година [пролетта на 1868 г.] провериха баланса на магазина. Капиталът на господин Баща ми, стигаше до сумата 114,934 гроша“. Въпреки че информацията не е много подробна и ясна, най-вероятно това е била печалбата на магазина през същата година – близо 115 000 гроша. Една година по-късно синът Шломо разказва в същия източник, че след като братята на баща му създали ново партньорство между тях и останалите племенници (синовете на големия брат Шломо, който починал): „[...] Капиталът на господин Баща ми стигна до 146,563 гроша след разходите. Ободрен от добрите резултати, той се върна към строителството на долните къщи [...] и започна да купува материали [...]“⁴⁷.

По-горе в текста вече споменахме за строителната дейност на Авраам Розанес. В „Генеалогията“ синът му Шломо разказва, че въпреки добрите резултати, „[...] това партньорство не било като предишното изобилно и синовете постепенно се провалили [...]“. Бащата търсел „начин да избяга на всяка цена от строителството възможно най-бързо [...]“. За отчета на финансовия баланс през 1871 г. Шломо Розанес пише: „На 22 Адар през тази година (5631) е проверен балансът на бизнеса и резултатът бил много разочароващ. Капиталът на баща ми се понижил до 86,42 гроша, а именно с 60,000 гроша по-малко от 1869 година. По същия начин бедни били и годините 1870–1871“. (Това са годините на Пруско-френската война.)

Делата на фамилията започнали да се подобряват през 1873 г. Към 1874 г. капиталът им достигнал близо 106 000 гроша. Със завръщането на Авраам Розанес изцяло в семейния магазин предишното положение се възстановило: „[...] от този ден започнал да се занимава повече с търговията и с трикотажния бранш (чуто от устата на майка ми). Така станало, че през същата година децата били в много по-добро положение [...]“. За съжаление не открихме сведения за финансовия баланс през същата година.

Посоченият пример е показателен за резките промени в стопанските дела на жителите на един пристанищен град в Османската империя. В него евреи и неевреи се прехранвали като посредници между различни държави и всяко вътрешно или друго сътресение се отразявало неблагоприятно върху стопанската им дейност. През онези години в Русчук все още не е имало индустрия, която би дала лесно разрешаване на проблемите. Икономическият живот на града се основавал на търговията и на внос-износа.

1.4. Отношения на еврейската общност с властите

След учредяването на Дунавския вилает отношенията на общността с властите в Русчук не се променили съществено. Но с течение на годините, във връзка със стопанския и обществения подем на общността, отношенията станали по-сложни и обхванали такива аспекти от живота, които нямали допирни точки в първите години. Ще дадем няколко примера, в които евреите от Русчук са били принудени от обстоятелствата да контактуват с властите.

1.4.1. Евреи в градското управление

През 1872/73 г. в състава на градската администрация били включени трима евреи, представляващи общността – Месие (господин) Ково, Хаим ага и Йосиф ефенди⁴⁸. Първият бил член на смесения градски съвет (Meclis-i Daîre-i Belediye), вторият – един от чиновниците по записването на жителите, а третият бил чиновник в общественополезните каси в града, създадени от Мидхат паша.

През ноември 1875 г. Авраам Яков ефенди заменил Месие (господин) Ково в новия градски съвет⁴⁹. Действително евреите заемали различни длъжности в османското управление на града още от началото на Танзимата, но с идването на Мидхат паша и въведените административни реформи това станало постоянна практика. От имената на хората, които били чиновници в местната османска власт, става ясно, че изборът падал върху уважаваните и богатите евреи като например Чипрут и Ково.

1.4.2. Посещението на султан Абдул Азис в Русчук

Подобно на султаните Махмуд II и Абдул Меджид, султан Абдул Азис също направил официална визита в Русчук в началото на август 1867 г. Градът бил украсен по случай пристигането на владетеля и свитата му и царяло голямо вълнение. Така е описал това събитие британският консул в Русчук – Далиел, в телеграма до английския посланик в Истанбул: „Султанът пристигна по залез слънце. Карета, впрегната с четири арабски коня, го очакваше. Сред посрещачите отпред стояха великият везир Фуад и вилаетският управител – Мидхат паша. Деца, облечени в празнични дрехи, чакаха в две редици в преддверието на конака: мюсюлмани, християни и евреи“. По-нататък консултът съобщава: „Принц Чарлс, който специално беше дошъл от Гюргево, за да поздрави султана, беше първият, когото прие на следващия ден. След него Османският владетел прие консулите, хората от местната власт и представителите на общностите“. Консултът продължава да описва атмосферата в града, искрящите в разнообразието на светлините улици и множеството от хора по тях, щастливи от този неочакван празник... След два дни владетелят и свитата му се качили на влака за Варна, за пътешествие, което продължило 7 часа и 10 минути!⁵⁰

Начело на делегацията от най-уважаваните представители на еврейската общност, която посрещнала султана, бил Мордехай Розанес, най-големият брат от семейство Розанес. Ето как е описал това Шломо Розанес в „Генеалогията“ на фамилията: „През същата година [1867], на 4/16 август се появил Султан Абдул Азис в Русчук. Еврейската общност постави начело господин чичо ми Мордехай и устрои топло посрещане, така че на 19 същия месец, когато султанът си замина, подари на господин чичо ми, заедно с униформата [на офицер], третият чин“⁵¹. На Мордехай била подарена и сабя в съответствие с дарения чин⁵², както научаваме от спомените на Хаим, братът на Мордехай: „[...] По-късно, през 1874 година, Мордехай Розанес и племенникът му Шломо заминали за Палестина. Чичо Мордехай, или Сеньор Тио, както го наричали в семейството, се нагласил с униформата на османски офицер, която получил при посещението на султана“⁵³.

1.4.3. Обръщения и молби, отправени от евреите към местната власт

Както в миналото, така и в годините, които са обект на това изследване, открихме конкретни документални свидетелства за обръщения и молби на евреите от общността към градските власти. Така например равинът на Русчук Авраам Меламед се обърнал към валията с молба да позволи ремонт и дори построяване на нова синагога в съседния град Силистра. След предварително проучване от страна на властите в Русчук и в Силистра, било дадено разрешение за построяването на нова синагога⁵⁴. Това се потвърждава в следващия документ: „Така наречената молба на покорния роб е: тъй като синагогата [в оригинал – хавра] на еврейската общност в Силистра е много стара и още малко ще падне, сега е моментът членовете на общността да повторят молбата си да се построи нова хавра. Това, разбира се, е свързано с големи парични суми. Евреите от града успяха с голямо усилие да съберат 300 лири, а също така получиха заповед/разрешение от Върховните власти, които потвърждават завършването на постройката“. По-нататък равинът пише: „Молбата ми към властите на Дунавския вилает е да бъдат изпратени подходящи указания на каймакама на Силистра, за да изпълни в най-скоро време възложеното му според царския ферман.

Долуподписаният: Хахам Баши Авраам, Русчук“.

Отговорите на вилаетския управител и каймакама били положителни и било решено, както вече беше отбелязано, да бъде построена нова синагога със следните размери: дължина 14,28 м; ширина 12,24 м; височина 6,8 м⁵⁵.

Намерен е и друг документ – молба на Аарон Михай (Михаел) от Букурещ, който се установил в Русчук. Той се обърнал към религиозните власти във вилаета, за да го приемат във „верния път на вярата“. В молбата си разказвал, че е останал съвсем сам, без семейство във Влахия и в Русчук и вярва, че само ислямът може да го спаси от самотата му и от окаяното положение, в което е изпаднал. В края на молбата си той повторил клетвата си, че „светлината на истинските вяра и религия, които му сияят, са го довели до това решение без натиск, влияние или каквито и да било ползи“. Не е ясно каква е била съдбата му, но най-вероятно мюсюлманските религиозни власти в Русчук са го приели под крилото си с отворени обятия⁵⁶.

Нужно е да се отбележи, че случаите на смяна на еврейска религия с ислямска или християнска били малко на брой. Вероятно в случая с Аарон общността не е имала възможност да се намеси, за да предотврати този акт поради това, че той бил чужденец и непознат, както сам свидетелства.

Следващото обръщение към вилаетските власти идва от страна на еврейския съд в Русчук. В него става дума за Яков Бохур Иструджа, който променил решението си да се ожени за дъщерята на жител от Русчук – Йеуда Хатун. Разгневените родители на булката се обърнали към съда с оплакване,

че бъдещият младоженец е нанесъл морални вреди на дъщеря им и тя вече има лошо име. Тъй като младоженецът бил жител на Одрин, съдът решил младежът да замине за града си и там да бъде съден от равинския съд на местната общност. Но тъй като това били дните преди празника Песах, еврейските лидери помолили да се отложи изпращането на Яков Иструджа, понеже бил единственият упълномощен еврейски коляч в града по това време. Мюсюлманското съдилище (махкеме) в Русчук уважило молбата и изпращането на младежа било отложено с 31 дена⁵⁷. Този документ изяснява няколко факта. На първо място, обръщението, отправено към съда, е било предадено от местния кадия към равинския съд на Одрин. Не е ясно обаче, защо пострадалият баща не се е обърнал към съда на общността си още в самото начало. Интересно е сътрудничеството между двете съдилища – мюсюлманското и еврейското, както връзката между тях, така и между двата града. Не е известно какво е накарало младоженеца да отмени сватбата си с дъщерята на Йеуда Хатун. Изглежда постъпката му не била схваната като непростим грях, тъй като местното равинство помолило поради напрегнатия момент да се отложи изпращането му в Одрин, без обаче да се заеме някаква позиция. Най-вероятно, ако в постъпката му е имало морално нарушение или нарушение на еврейския закон, веднага са щели да се погрижат да сменят младежа с друг коляч. Може да се допусне също и че става дума за двойно нравоучение на местното равинство в Русчук. Така или иначе, пред нас са отношенията между еврейската общност и властите. Те се развиват на фона на еврейското религиозно управление, което е помолило за помощ съда и я е получило заради вътрешните нужди на общността.

Последният пример, който привеждаме тук, е обръщението на Авраам Розанес към Мидхат паша да предотврати съдебния процес за наследство между братята Розанес, сестра им и зет им. Историята на делото е описана подробно в дневника на Авраам Розанес⁵⁸, затова тук ще посочим накратко само отнасящото се по въпроса. По време на епидемията от холера през 1865 г. фамилия Розанес напуснала Русчук и се установила в Букурещ, като обаче не взела сестра си и мъжа ѝ. Гневът на двамата бил толкова голям, че те решили да отмъстят, като поискали наследството на фамилията – тази част, която се полагала на сестрата. Искът бил подаден на пруския консул, тъй като членовете на фамилията били поданици на правителството му⁵⁹. Ответната страна се обърнала „[...] с писмена молба към уважавания Митад Паша [Мидхат паша] и го помолихме да ни приеме под своето знаме и правителство [...] Пашата ни прие с обикновеното му гостоприемство за положителни личности, както следва [...]“⁶⁰. Всякакви опити на валията да им помогне завършили без успех „[...] защото за трети път говори строго с него великия везир и заповяда да ни предаде на консула [...]“⁶⁰. Освен това кратко известие нямаме други източници, свидетелстващи за контакти между еврейската общност и Мидхат паша.

Топлото отношение, което Мидхат паша проявил към братята, не е случайно. Авраам Розанес бил сигурен, че валията ще направи всичко възможно, за да разреши благоприятно случая. Старанието, проявено пред Високата порта (той три пъти се е обръщал към великия везир), показва приятелското му отношение, което дава увереност на Розанес, че ще бъде изслушан в дома на вилаетския управител. Освен това валията е искал да демонстрира превъзходството на властта, която той е представлявал пред чуждите представители, но под натиска на великия везир нищо не се е получило.

Влиянието на Мидхат паша върху Авраам Розанес във връзка с модернизацията на образованието може да се забележи в усилията на последния за подготовката на общото училище в сравнение с остарелия „меддар“⁶¹.

Примерите, които поднесохме за връзките между еврейската общност и градските власти, отразяват голямото разнообразие на живота във вилаетската столица. Освен това има много други примери за съдебни дела, отнасящи се за дългове между евреи и неевреи. Не ги представяме, тъй като няма нищо ново, което да се добави към тях. Всичко казано дотук позволява извода, че колкото повече животът на общността се развивал и населението ѝ се увеличавало, толкова отношенията между двете власти – османска (управляваща) и еврейската (подчинена), станали по-сложни. Контактите между тях обхващали различни и нови области. С течение на времето общността заела важно място в градското управление.

2. ДИСКРИМИНАЦИЯ И УНИЗИТЕЛНО ОТНОШЕНИЕ КЪМ ЕВРЕИТЕ В БЪЛГАРИЯ

В миналото сред изследователите на историята на евреите в България е било разпространено мнението, че еврейското малцинство почти не е било преследвано или унижавано през XIX в. За голямо наше съжаление, според наличния документален материал и литературата, с която разполагаме, трябва да приемем с резерви подобно мнение. Действително не могат да се намерят прилики относно преследвания на евреите в Османската империя и действията на властите в страните от Западна Европа. Въпреки това, сред една част от християнското население в България се забелязват прояви на унизително отношение, на позорни прякори и дори опити за физическо насилие на религиозно-национална основа. Тези действия били преследвани от османските власти, но подстрекателствата и нападателният тон в пресата продължили, най-вече във вестниците, печатани извън границите на България. През последните години бяха издадени няколко изследвания, които хвърлят известна светлина върху този въпрос, като в тях са засегнати фактите, отричащи неведнъж „мита за братството“ между българите християни и

евреите⁶². Тук се налага предварителната уговорка, че няма да навлизаме в бурното море на отношенията между евреите и средата, в която са живели, а само ще добавим няколко щриха, които могат да изяснят тези отношения между евреи и християни, случващи се през втората половина на XIX в. в България.

2.1. Позицията на османската власт по отношение на преследванията на евреите

Отношението на османската власт и на по-голямата част от мюсюлманското население към евреите било съдържано. Обикновено властта възпирала опитите за дискриминация и преследвания на евреите заради религията им. Тази политика била следвана особено стриктно след втората половина на XIX в., тъй като тя съответствала на принципа за равенство между различните националности в империята, провъзгласен с Танзимата.

Опит за промяна в тази политика на толерантност, провеждана от Високата порта, е отразен в обръщението на помощника на Главния равин в Истанбул през 1866 г. към Външното министерство. Молбата на равина била да бъде спазван издаденият още от султан Махмуд II ферман, забраняващ разпространението на слухове, че евреите използват детска кръв за приготвяне на хляба си за Песах. Обръщението на помощника на равина дошло в отговор на появили се отново лъжливи клевети по адрес на сънародниците му. Ето защо той отправил молба към Абдул Азис да потвърди султанската заповед, която баща му издал през 1839 г.⁶³ Подобни постъпки показват, че се отворили пукнатини в официалната политика на Танзимата и това е създавало необходимост да се поднови старият указ, за да може да се защитят евреите от клеветата. В пределите на България също неведнъж властта е излизала в защита на евреите⁶⁴.

Османската власт виждала в евреите, особено в балканските провинции на империята, които били в процес на национално пробуждане, фактор, на който можела да се опре и който в никакъв случай не бил заплаха за правителството. Този подход на властите неведнъж предизвиквал враждебно отношение спрямо евреите от страна на българо-християнското население и особено от страна на тези, които оглавявали националноосвободителното движение на българите⁶⁵.

2.2. Българските национални водачи и отношението им към евреите

В средата на XIX в. в по-голямата си част българската журналистика се представяла с патетични речи и статии за националните чувства, обхващали немалък брой българи. Тази тенденция се засилила особено след 70-те години. Във всяка статия или известие, в които били споменавани евреите, имало обидни и груби описания за тях, при което повтарящото се прозвище в различни варианти било турското „чифут“. Вече споменахме този прякор погоре, в статията на Славейков. Други обидни наименования били с антирелигиозен оттенък, било напомняно „предателството“ на праотците им спрямо Божия Син. В тях виждали отговорност за „убийството на Бога“ – мотиви, които били любими на много журналисти, когато описвали презрените характеристики на евреите⁶⁶. Подобно отношение, засвидетелствано в българския възрожденски периодичен печат, се определя като: „Писание, в което има „политически антисемитизъм“, който бил характерен за изгнаниците-въстаници във Влахия, Сърбия и Русия“. Заедно с това мнозина от националните водачи възприели девиза: „Който не е с нас, е против нас!“⁶⁷. Остри изказвания срещу евреите намираме в статиите на Л. Каравелов в неговия вестник „Знаме“. Същото отношение имал и поетът революционер Христо Ботев, който виждал в евреите и по-точно в живеещите в България „всеомогъщи краде на еврейския капитал“⁶⁸.

Много от революционерите емигранти, най-вече в Русия и във Влашко, са попили отношението на дискриминация спрямо евреите и преследванията им там⁶⁹. За положението на евреите в Молдова и за антисемитизма, разпространяван в Русия, намерихме информация в един от докладите на британския консул в Русчук – Далиел. Той цитира разговор между него самия и Мидхат паша на тази тема. Последният изказал решително мнение, че положението на молдовските евреи е продукт на руската политика, провеждана от правителството, което се държи така с евреите и влияе на управителите на Дунавските княжества да се държат с тях по същия дискриминационен начин⁷⁰. Отношението на революционерите емигранти, от които много са били редактори на вестници, неведнъж е граничило с открит антисемитизъм. След провала на Априлското въстание те обвинили Англия и министър-председателя Дизраели в равнодушие за съдбата на хилядите български жертви, аргументирайки се с това, че той е еврейин! Затова както той самият, така и правителството му не се интересуват от съдбата на българите християни. Българската преса изсипала купища ярост и позор върху българските евреи заради това⁷¹. Противно на това антиеврейско и антисемитско отношение застава един от големите български революционери и идеолози Васил Левски.

В държавната си програма за бъдещата българска държава – декларацията за плановете, която той нарича „Нареда“, между другото пише: „[...] българи, турци, евреи и т.н. ще бъдат равноправни във всички жизнени области – в религиозната си вяра, в националността си и във всички форми на живота. Всички ще бъдат подчинени на един закон, общ за всички, който ще се избира по демократичен път (с гласуване) от всички националности на бъдещата държава“⁷².

В заключение трябва да се отбележи, че българските евреи не са били жертва на преследвания и на погроми от типа, който са познавали братята им в Русия или в Дунавските княжества. Също така те не са били подчинени на същите закони, които са ограничавали евреите, например в западните държави. И въпреки всичко, еврейската общност в България не е получавала поддръжка и не се е радвала на толерантност през онези дни на националното пробуждане. Физическото ѝ състояние е било предпазвано от погроми поради защитата на османската власт, която е предотвратявала преследвания или нападения заради религията ѝ срещу нея.

Духът на по-горе цитираните проучвания е много различен от тона и тенденцията, характерни за българската изследователска литература, особено между 1945–1990 г. През тези години учените са поддържали илюзията, че винаги е царяло братство между евреите и християните, като първите са живели спокойно и безопасно заради доброто отношение на българо-християнското население спрямо тях⁷³.

Въпреки антиеврейската тенденция, която се засилила заедно с националното движение в пределите на цяла България и отвъд Дунава, източникът на явлението, че евреинът е различен – срамен и скверен – не трябва да се търси в онези борбени дни на национално освобождение. Възприемането на евреите в България като чуждо тяло, от което трябва да се пазим, идва от Православната църква, която е проповядвала това в различни степени много преди XIX в. За тази страна на православната догма, за мястото на евреина в иконите и стенописите на Страшния съд ще говорим в следващия параграф.

2.3. Евреинът, въплъщение на греха, изографисан на стенописи на тема „Страшният съд“ – църквата на Троянския манастир

Изображението на Страшния съд присъства в много стенописи в църквите и манастирите в България и извън нея, в православните страни като Сърбия, Гърция и част от Влашко. Най-старият стенопис (XI–XII в.) на тази тема е в Бачковския манастир, намиращ се на 30 км южно от Пловдив. Страшният съд е бил един от най-разпространените религиозни мотиви в православната вяра. Източникът на понятието е в библейския Божи ден, но в християнското

си тълкуване е придобил смисъл на ден на гнева, ден на Страшния съд за грешниците, които при възкресяването на мъртвите няма да получат Божието помилване, а ще продължат да се пекаат вечно в огъня на ада. Отглас на тази идея намираме в „Меса за починалите“, католически реквием, написан през XIII в. от Томасо де Челано, в текста на който е включен химн, описващ ужасяващия гневен ден на Господа.

В годините преди османското завладяване иконописците в църквите са се стараели да рисуват в произведенията си сцени от Стария и Новия Завет, подбирайки религиозни мотиви, подходящи за обикновените хора. От края на XVIII и най-вече през XIX в., в периода на Българското възраждане, каноническите теми губят своята изключителност и започват да се появяват мотиви, отразяващи всекидневния живот, а също и националната борба, в която иконописците играят важна роля⁷⁴.

При изображенията на Страшния съд някои елементи са били задължителни. Те се повтаряли с незначителни разлики, които са зависели от таланта и личния мироглед на майстора. Противопоставянето, което се забелязва в тези стенописи, е винаги между Исус Христос и сатаната, „Сатанаил“ според езика на Православната църква. За подробно описание на сцените от Страшния съд е имало точни указания, които иконописците се стараели да изпълняват. Например начинът, по който да изглеждат образите, съпровождащи Божия Син, начинът, по който трябва да бъдат изобразени дявола и свитата му (бесовете), природата на грешниците, и по-специално образите на евреите, които отричат вярата в Месията и са отговорни за смъртта Му. Те са грешници, чието страдание ще бъде най-тежко⁷⁵.

В тези стенописи присъстват централни образи от Библията, или Стария Завет според християнската терминология: Авраам, Ицхак и Яков и пророците Илия, Йоел и Йехезкел. Последните имали важна роля заради пророчествата си, свързани с идването на Месията. Повтарящата се концепция в повечето стенописи била следната: Моше (Моисей) стои начело на еврейската група, но се отделя от тях и ги вижда виновни (към това ще се върнем, когато ще говорим за Троянския манастир). Евреите били заключени или водени в група, облечени в кожи или наметала и с шапки, които ги характеризирали и подчертавали различната им идентичност. Първият от тях най-често бил висшият жрец Каиафа – този, който съди Исус. Жрецът бил изобразяван като ленив старец с корона на главата и един от бесовете се върти и досажда на презрените евреи и скубе бялата брада на жреца. Евреите, изобразяващи останалите грешници, които се предават, били представени като отправящи се към адския огън или към реката, в която всички са осъдени да бъдат издавени и погубени навеки. В периода на Българското национално възраждане са се добавили към грешниците и други образи с насъбралата се към тях омраза и негативизъм от страна на широките слоеве от народа. Това произтича

от чисто социални съображения: за тях всички бакали, мелничари, ханджии, шивачи са свързани с греха на измамата, лъжата и корупцията. Между тях е имало богати и наконтени жени от чорбаджийската прослойка. Тези грешници се добавят към останалите класически образи на магьосници и врачки, развратни жени и т.н.

В изображенията на евреите, убийците на Бога, не е имало съществени промени през вековете. Но за сметка на това към рисунките били добавени надписи и позорни епитети, които не съществували в предишните периоди. Така например, никога не е била подчертавана религията или националността на останалите грешници. Ханджийката или шивачите можели да бъдат християни, мюсюлмани и дори евреи; безнравствените жени можели да бъдат от различни националности – нищо не било загатнато за това в стенописите⁷⁶. За разлика от това, при изображението на Страшния съд евреите носели на раменете си колективния грях, с който били наказани според Новия Завет заради религията и националността си и по тази причина оттогава те познават унижението и презрението.

2.3.1. Стенописът „Страшният съд“ в Троянския манастир

Темата, за която говорим, е представена, както вече беше казано, в десетки църкви по цяла България. Във всички тях изображението е стереотипно, според указанията и традициите, които описахме по-горе.

В Троянския манастир има стенопис на Страшния съд, който е част от християнските канонически изображения. Намира се в западната част на външната стена, както в повечето църкви в България. На пръв поглед в стенописа няма нищо изключително. Той е дело на един от известните стенописци Захари Зограф (1810–1853)⁷⁷, забележителен майстор от Самоковската школа, чиито произведения на религиозна и светска тема се разпространени из цяла България и извън нея.

Захари Зограф е изографисвал Троянския манастир между 1847 и 1848 г.⁷⁸ В центъра на иконата стои пророкът Моисей. На лявата му длан виси свитък, който е от книгата „Второзаконие“ (18: 15): „Господ твоят Бог ще ти въздигне от сред тебе, от братята ти, пророк както е въздигнал мене; него слушайте“⁷⁹. По този начин художникът набеждава евреите, разположени в стенописа под дясната ръка на Моисей, вдигната със заплаха срещу тяхното лицемерие. Въпреки че евреите са чели откъсите от Стария Завет и тълкуванията им, те са грешници според християнския православен канон. Моисей е предсказал, че един ден от тях ще дойде пророкът – Иисус от Назарет – и той ще бъде Месията. Но когато това е станало, евреите го отричат. Това е причината, поради която са осъдени да горят в адския огън.

Особеността на стенописа, който няма аналог в никоя друга църква в

България, е надписът над главите на евреите, които са подложени на изтезанията на бесовете по пътя им към реката на гибелта. На старобългарски пише с големи букви „фарисей“. В скоби – обидната дума „чифуте“. Фарисей е позорна дума, която се среща вместо думата „жидове“ на много места. Унизителният прякор *чифут* на турски език е единствен и уникален за тази църква⁸⁰. В нашите опити да изясним това изключително явление в изследователската литература и в беседи с изкуствоведи в България не успяхме да намерим задоволително обяснение за включването на тази груба дума в стенописа на Троянския манастир⁸¹. Това, което можем да предположим, е, че вероятно Захари Зограф е бил повлиян от националистическите повее и е приел това обидно прозвище, разпространено сред широките слоеве на българското население в разговорния му език, във фолклора и във вестниците му. Вероятно той не е намирал нищо порочно в добавянето на този позорен надпис, което било стандартно и общоприето за сцената на Страшния съд, за да се подчертае греховността на евреите. Това е допълнително доказателство, че още от зараждането на християнската история „оскверненият“ и „презрян“ еврейин се е превърнал в стереотип, който е станал популярен сред широките слоеве на населението и който получава „актуализация“ и съответствие на грубото отношение, към което се е придържала значителна част от българите християни от 60-те години на XIX в. и след това.

2.4. Антиеврейското явление в Русчук

Русчук като един космополитен град, чиято икономика е зависела едновременно и от вътрешната, и от външната търговия, е успял да запази търпимост спрямо жителите си, които били от различни религии и националности. Освен това в града имало много консулства, които вземали активно участие във всичко случващо се в Русчук. Изобщо във вилаетската столица царяла сравнително спокойна атмосфера за гражданите и за всички малцинства.

По-горе вече видяхме, че уважаваните хора от общността в Русчук са били приемани и изслушвани от управата на града. Подобно положение имали и в останалите централни градове в Дунавския вилает и особено в тези, които се намирали на търговските кръстопътища – Видин, Плевен и Варна. Нападък или враждебно отношение спрямо евреите имало най-вече в малките селища, които били отдалечени от търговските пътища или били във вътрешността на страната. На османските власти им било трудно да следят активно какво се случва по тези места и да реагират срещу несправедливостите или преследванията, на които били подложени местните евреи.

Ето защо прави впечатление следният случай, който сполетял един от жителите на Русчук в началото на 1868 г. Разказа за случилото се предава пруският консул в Русчук Морис Калиш. В свой доклад до Ото фон Бисмарк,

канцлер на Прусия, той пише: „[...] миналата седмица в града ни се случи случка [акт – в оригинал] на вандализъм от страна на няколко младежи българи християни. Според мен това явление отразява липса на култура и ниско образование на българския народ; група от около 20 младежи отишли на еврейските гробища в града и извадили от гроба⁸² трупа на еврейско дете, разкъсали го на парчета и разхвърляли частите му по цялото гробище. По-късно дошъл нещастният баща, събрал частите на разпиления труп и погребал сина си отново по законите на вярата си.

След извършването на това отвратително представление, местният управител успял да хване извършителите и да ги даде под съд. По време на разследването един от престъпниците обяснил пред съда мотива за постъпката. Той убеждавал, че това е резултат от нещата, които са чули в училището си от учителите. На въпроса на съдията той добавил, че учителите им разказали как Господ Иисус Христос бил измъчван и убит от евреите. Вследствие на това и в желанието си да отмъстят, продължил младежът, групата младежи решили да извършат това дело в гробището. Съдът осъдил инициаторите и те били вкарани в местния затвор в Русчук..., 26.03.1868⁸³.

Тази постъпка е необичайна не само за Русчук, но и за всички еврейски общности в България. Въпреки това, тя не се разчула нито в кръга на евреите, нито сред неевреите. Авраам Розанес не я споменава в дневника си, а също не намерихме следа и в „Генеалогията“ на фамилията. Според нас това изумително мълчание по проблема може да бъде разтълкувано като желание да не се предизвиква суматоха и да не се разпалват антиеврейски настроения. Въпреки всичко, остава изумлението относно дневника на Авраам Розанес, който е бил личен и, както изглежда, не е бил предназначен за разпространение; той все пак не е споменал тази сериозна случка. Така или иначе сме свидетели на възпитанието на децата от някои учители в Русчук в омраза към евреите, които са „убийци на Божия Син“. Националната борба неведнъж е водила до националистически явления, насочени срещу малцинствата (в случая евреите), които били съюзници на османските власти в очите на християните. Тези чувства могли да породят същите плодове на вандалско антиеврейско поведение в Русчук.

3. ЧУЖДИТЕ КОНСУЛСТВА В РУСЧУК И ОТНОШЕНИЯТА МЕЖДУ ОБЩНОСТТА И ПРЕДСТАВИТЕЛИТЕ ИМ

3.1. Отношения между еврейската общност и консулствата

В отчета, изпратен от Външното министерство във Виена до посланика в Истанбул, било написано, че през 1868 г. в Русчук са регистрирани 401

австрийски поданици, а във Видин – 70. Там било написано още, че молбите за получаване на австрийско гражданство се увеличават, като те идват главно от страна на граждани от унгарски, турски и други националности, които не са описани подробно⁸⁴. Трябва да отбележим, че някои от поданиците, записани като „турци“, били евреи, молещи да им бъде отнето османското поданство и да бъдат приети под покровителството на Хабсбургската империя. От документа не става ясно колко са били те на брой. В писмо, изпратено до Авраам Розанес, на което за съжаление не е запазен целият текст, жител на Разград се обърнал към него за съдействие да бъде оказана помощ на майка му от консула на Австро-Унгария в Белград. Човекът, чието име липсва, за съжаление, се надявал на близостта на Розанес с консула и затова помолил за помощ за майка си, която била във Виена⁸⁵.

В няколко свидетелства от сиджилите на Русчук намерихме, че до имената на няколко души от общността писарят е отбелязал „австрийски поданик“. Така например Розентал, който бил евреин, собственик на хотел и австрийски поданик, продал на християнка на име София (чрез съпруга ѝ) къща на стойност 2000 гроша, намираща се срещу хотела му⁸⁶.

Във втория случай става въпрос за евреина Йоханан бен Мохош – австрийски поданик, който помолил да купи къща и два магазина към нея – аптека и часовникарски магазин. Поради факта, че през онези години не е имало възможност чужди поданици да купуват недвижимо имущество, това направил евреина Истанбулолу Морено бен Саломон⁸⁷.

Самият аптекар Йоханан Мохош бил много интересна личност. Местният вестник „Дунав“ понякога го споменава с не особено добри думи: през 1868 г., когато той е държал аптеката, купена му от Морено (Израел) Розанес, във вилаетския официоз се появило обезпокояващо известие за високите цени, на които продавал лекарствата. Анонимният дописник твърдял, че е направил сравнение и е установил, „че няма никаква разлика в цвета, вкуса или в лечебната сила на лекарствата му в сравнение с лекарствата, които купувал в други аптеки на много по-евтини цени [...]“⁸⁸. В края на съобщението авторът подчертава, че той огласява това, за да защити джобовите на бедните в града. В другите бележки за Йоханан Мохош в същия вестник се говори за опитите му да купи имущество, които опити се увенчали с успех през юли 1872 г., както видяхме по-горе⁸⁹.

Съществуват документи и за два случая, в които евреи (пруски поданици) са продали имущество на неевреи. В първия случай купувачът е бил един от най-уважаваните и богатите представители на общността – Нафтали Ково⁹⁰.

Между статистическите данни, които е представил френският консул Гаселен на правителството си през 1881 г., намираме отбелязани от него пояснения в главата „Различни защити“: „Определен брой евреи са доволни от

подкрепата на различни консулства [в Русчук] или от представителствата им, действащи във Варна и в други градове⁹¹. Известни са и двама евреи, които били служители в консулствата в Русчук. Единият е Авраам Канети. В продължение на дълги години той е работил като преводач в австро-унгарското консулство и е бил един от верните служители на последния консул в града Монтлог⁹². Вторият също е бил преводач – Виктор Леви, и е работил в гръцкото консулство⁹³. За него нямаме допълнителни подробности.

Както вече споменахме, не всички срещи между евреите от Русчук и чуждите представителства в града са приключвали положително за хората от общността. В дневника на Авраам Розанес намираме сведения за случаи, в които не са постъпвали добре с него и със семейството му. Както вече бе отбелязано по-горе, става дума за съдебния процес за наследството, който бил повдигнат срещу братята от сестра им и зет им⁹⁴.

Понякога не само обикновени граждани, но и властите молели за помощ консулствата да се справят с евреи, явяващи се техни поданици, които били заподозрени в контрабанда или в неплатени дългове. Така например в началото на юли 1873 г. дунавският валия Абдул Рахми паша изпратил жалба до пруския консул М. Калищ, в която протестираше срещу внесените контрабандни стоки чрез пруска фирма, оглавявана от евреина Авраам Ицхак⁹⁵. Не е известен краят на това дело, но от постъпките на валията пред пруския консул е възможно да предположим, че фирмата под ръководството на същия Авраам Ицхак била голяма и силна и застрашавала интересите на валията.

В друг случай пък управителят на Дунавския вилает се обърнал към министъра на правосъдието в Истанбул и му докладвал за отказа на еврейския търговец Йеуда от Русчук да заплати дълга си към италианския търговец Никола Капороло. В документа се отбелязва още, че това е пореден отказ след съдебното решение⁹⁶. Както и в първия случай, не ни е известно как е свършило делото. И тук също намесата на валията (в случая Мидхат паша) и на високопоставени личности в столицата сочат за голям финансов конфликт. Всичко това най-вероятно е организирано от италианския консул в Русчук, който се погрижил да защити своя сънародник.

Всичко казано дотук позволява извода, че посолствата в Русчук са играли важна роля в живота на местното население и особено на чужденците, пребиваващи в Османската империя (между тях множество от еврейската общност). Но е имало и случаи, в които покровителството на консулствата не им е било от полза. Консулите са държали да запазят добрите отношения с властта, нещо, което в много случаи предизвиквало недоволството на част от българското население, виждайки в това пречка на освободителната борба.

4. ВОЙНАТА ОТ 1877–1878 Г. И ВЛИЯНИЕТО Й ВЪРХУ ОБЩНОСТТА НА РУСЧУК

Две са събитията от втората половина на 70-те години на XIX в., които поставили траен отпечатък върху България. Първото е Априлското въстание (1876), което почти няма пряко въздействие върху българските евреи и по-специално върху русенската общност, поради което няма да бъде разгледано в настоящото изследване. Другото събитие, руско-турската война от 1877–1878 г., оказало голямо влияние върху еврейската общност в Русчук през този период.

4.1. Идването на власт на султан Абдул Хамид II⁹⁷

Абдул Хамид II (21 септември 1842 г. – 10 февруари 1918 г.) заел султанския престол след като брат му Мурад V се оттеглил от управлението по здравословни причини само 93 дена след коронясването му.

Скоро след като поел управлението на империята, на 23 декември 1876 г., Абдул Хамид обявил, че дарява своите поданици с конституция. Този акт бил прецедент в историята на държавата на султаните. Той бил принуден да направи това под натиска на западните държави, особено след кървавите събития в България при потушаване на Априлското въстание. Въвеждането на конституцията се налагало и заради обвиненията на младотурците начело с Мидхад паша⁹⁸.

От месец март 1877 г. пък, за първи път от началото на съществуване на Османската империя, бил свикан парламент. Но тези две нововъведения – конституцията и парламента – били краткотрайни. През февруари 1878 г. Абдул Хамид II разпуснал парламента и отменил конституцията. През всичките 33 години на управлението му вътрешната политика се отличавала с изключителна твърдост. Той се обкръжил с тайна полиция, наложил строга цензура и следял всеки опит за съпротива срещу властта си. Спрямо Запада бил подозрителен и водел враждебна политика. Заради всичко това започнали да го наричат „кървавия султан“

Малко след като Абдул Хамид II се възкачил на престола в Истанбул, избухнала войната между Русия и Османската империя, но за нея и за резултатите от нея ще се спрем по-нататък. На този етап ще отбележим само, че след приключването на войната Високата порта била поставена в крайно неблагоприятно положение. Големи части от империята били откъснати (като Тунис, Египет и някои части на Балканския полуостров).

4.2. Бедствията от войната в Русчук

Войната избухва на 12/24 април 1877 г. Руският император Александър II подписал Манифест за обявяване на войната. През юни руската армия прекосила река Дунав близо до град Свищов, на 90 км югозападно от Русчук. Съпротива почти липсвала. Армията в източното крило на фронта била командвана от престолонаследника Александър Александрович. В началото на войната тези части наброявали около 45 000 войници, а по-късно броят им се увеличил на 70 000 войници и офицери.

Руските войски обсадили Русчук и околностите му, като установили позиции на 20 км западно от града, до селата Мечка и Тръстеник. На този фронт в продължение на месеци се провели тежки боеве, които попречили на османската армия да разкъса блокадата и да помогне на частите, борещи се за защитата на Плевен под командването на Осман паша⁹⁹. Важно е да се отбележи, че преди избухването на войната, в Русчук имало 14 000 войници, а през май 1877 г. броят им се увеличил на 24 000. На градските стени били разположени около 300 оръдия, повечето от които производство на заводите „Круп“ в Германия.

Стратегическият план на османската армия бил Русчук (подобно на останалите крепостни градове като Варна, Силистра и Шумен) да бъде готов да спре нахлуване откъм реката. Поради това на войниците било наредено да останат на позициите си дори когато руските войски прекосявали Дунава при Свищов. По-късно, през ноември – декември 1877 г., когато при Мечка и Тръстеник се водили ожесточени боеве, същите тези войници взели участие в битките, но вече не могли да отблъснат руската армия¹⁰⁰. Положението в Русчук било тежко поради непрекъснатите артилерийски обстрели срещу града от страна на руските топовни батареи, които се установили в Гюргево и в околността.

Най-тежките артилерийски нападения били през май – юни 1877 г. Тогава руснаците разрушили почти целия град: обществени сгради, жилищни райони, военни обекти. Най-много пострадали кварталите в близост до Дунава и тези, които се намирали в центъра на града – арменският, еврейският, мюсюлманският и няколко от българските махали¹⁰¹. Въпреки ответните атаки на османската армия върху Гюргево, руснаците увеличили артилерийските обстрели, като добавили към предишните си цели пристанището и складовете на града. Така също успели да подпалят и гарата¹⁰². Пострадали домът на губернатора, печатницата, затворът, мелниците, военните лагери и много обществени сгради, в които лежали ранени. Артилерийският огън не пропуснал и „европейската“ част на града, където били разположени посолствата. Така например британското посолство, чиято сграда била една от най-красивите в града, било напълно разрушено. Улиците били осеяни

с огромни дупки¹⁰³. Показателни за положението във вилаетската столица в началото на военните действия са два документа. В първия документ от март 1878 г. австрийският консул Монтлонг докладва на началниците си във Виена, че са необходими средства за връщането на документацията в Русчук, тъй като в началото на войната била прехвърлена във Варна. С тази задача той наговорил преводача на посолството и един от верните му служители – Авраам Канети¹⁰⁴. Вторият документ, издаден от британското посолство в София на 17 декември 1878 г., е адресиран до външния министър Солсбъри. В него се казва, че консулт на Русчук Робърт Рид, който междувременно прекъснал работата си там, помолил да известят колегата му в София, че архивът на посолството е пренесен в началото на войната в сградата на френското посолство. Молбата към външния министър била да се изясни каква е съдбата на документацията. В края на депешата се казва: „Както е известно, Русчук е бил важен политически и административен център, поради което документите имат голяма стойност“¹⁰⁵.

След тежките артилерийски обстрели, и особено след 24 юни, обстановката в града била доста нестабилна. Броят на убитите граждани бил около 80 души и стотици ранени, докато жертвите от османската армия били твърде малко. Страхът от продължаващия артилерийски обстрел карал хората да се крият в лозята и градините извън града или масово да го напускат и да се отправят главно към Шумен или Варна¹⁰⁶. Царял хаос и неконтролируеми грабежи на магазини и складове за храна и на пекарни. Властите не били в състояние да въздворят ред. Наслагвала се и паника заради разпространяващи се слухове сред българското население, че се готви клане и подпалване на града, когато османските сили бъдат принудени да го напуснат¹⁰⁷.

4.3. Еврейската общност в периода на войната и след нея

Положението на евреите в Русчук не било по-различно от това на останалите жители. По време на обстрелите от отсрещния бряг много къщи от еврейския квартал били частично или напълно разрушени. Както християните, така и голяма част от по-състоятелното еврейско население напуснало града и се отправило към Шумен и Варна или отвъд Дунава¹⁰⁸.

В ръкописа на Шломо Розанес, който разказва историята на семейството си, се описва и случилото се в Русчук по време на войната. Ето какво четем в него: „През месец май на 1877 г. братът на господин Баща ми, сеньор Мордехай, напуснал града и взел със себе си толкова стока, колкото е могъл да изнесе от магазина [различни видове платове] и заминал за Истанбул¹⁰⁹. Направил така, защото тежки артилерийски обстрели се носели над Русчук и руснаците успели да заблудят турците и се установили в околностите на

Свищов. В събота (на 25 юни) руският главнокомандващ предупредил, че обстрелът над Русчук ще се усили, но никой не очаквал, че силата му ще бъде толкова голяма. Ако до това време – 26 юни – когато като че ли дъжд от огън и стомана се изсипвал над града, само малцина били напуснали Русчук, то след това почти всички търсили някакъв начин да се измъкнат. По улиците имало десетки и стотици ранени и убити. Сред жертвите била и майката на учителя и равина ми рав. Хаим Биджерано“. По-нататък Шломо Розанес разказва за огромния поток от хора, отправил се към гарата. Това множество се опитвало по какъвто и да е начин да се добере до някакво местенце в заминаващия влак. Всъщност се използвали всички възможни превозни средства, които съществували: карети, каруци, впрегнати с волове, коне или магарета. Мнозина дори били тръгнали пеша, желаната цел била една – да напуснат Русчук! Въпреки това, много хора останали на гарата, гледайки с отчаяние претърпканите влакове, пътуващи за Шумен и Варна. Ето какво пише по-нататък Розанес: „Артилерийските нападения били безразборни и попадали в различни краища на града. Бомбите падали върху българските, арменските, мюсюлманските, а също и върху еврейските квартали. Сред множеството магазини, които изгорели, бил и този на синьор Ардити. Вътрешната част на синагогата изгоряла, но било спасено това, което било дадено на съхранение на командването на града“. [Не е ясно за коя синагога става дума.] „Много от горките евреи, които не успели да се спасят в съседните градове, тръгнали към полетата и планините, за да могат да спасят себе си и близките си. Трябва да отбележим, че въпреки всичко почти всички евреи от общността в Русчук напуснали града, като повечето се отправили към Шумен. Този, който е помогнал на много евреи да напуснат града, е бил синьор Барух Чипрут“¹¹⁰. След разказа за преживяното от братята му и той отбелязва, че 28 юни станал празник за българския народ, тъй като на този ден свършил старият османски режим и „се създава нова българска държава на Северен Дунав“¹¹¹.

Това описание е единственият известен документ за страданията на евреите от Русчук по време на войната. Подобни сведения, но не толкова подробни, дава докладът на „Алианс“ – Париж. В същия този документ се откриват данни за разпределението на бежанците, отправени се към различни градове на България:

Варна	–	242 евреи
Шумен	–	751 евреи
София	–	700 евреи
Самоков	–	100 евреи
Филипополис (Пловдив)	–	399 евреи
Всичко:		2192 души.

В доклада на „Алианс“ се споменава още, че най-големият брой бежанци бил от градовете от Дунавската равнина: Русчук, Разград, Свищов, Никопол, Видин, Плевен и др. Тук трябва да се добавят още 4000 бежанци, които се установили в Одрин и Истанбул. Както вече бе отбелязано, грижите и разходите за бежанците били поети от централния комитет на „Алианс“ в Париж. Те успели да съберат средства от еврейската диаспора от Мароко, Русия и Америка¹¹².

Евреите, които се погрижили за бежанците, пътуващи от Русчук към Шумен, освен споменатия вече Барух Чипрут, били още господата Ардити, Ашкенази, Капон, Афталион, Леви – всички те уважавани членове на еврейската общност в Русчук¹¹³.

От документ с дата 17 февруари 1948 г., съхраняван в Централния държавен архив – София, научаваме за грижите, полагани за опазването на Русчук от опожаряване и спасяването на жителите му. Голяма заслуга за това има и един от евреите в града¹¹⁴. Събитията са описани в спомени, подписани от Димитър Иванов Ведър от София и Соломон Бенианин Нахмиас от Русе, които свидетелстват, че всичко разказано е вярно и отговаря на случилото се¹¹⁵. Там четем следното: „Документът, който е пред нас, разказва на много хора за постъпката на двама приятели – починалият ми баща Бениамино Рафаело Нахмиас (1823–1910 г.) и Иван Ведър (1827–1898 г.). Това е разказ за постъпката, която допринесе за спасяването на града от катастрофата, от убийствата и от опожаряването, които турската власт била подготвила. Тази смела постъпка трябва да бъде изписана със златни букви върху страниците на историята за приятелството между българския народ и евреите. Приятелство, което се изразява и в последно време, по време на фашисткия режим [...]“. След още няколко подобни „патриотични“ израза се пристъпва към описание на конкретните действия, предприети от двамата. „На 30 август 1877 година, след като много от жителите на града го напуснали, се разпространил слух, че турското командване [така е в целия документ, вместо османско], е решило да заколи останалите в града българи, да разграбят домовете им и да ги изгорят, когато бъдат принудени да отстъпят пред руската армия. И действително повечето българи християни се събрали на площада на гарата и ако не били арабските конници, които ги пазели самоотвержено, башибозуците и черкезите биха ги унищожили. Изплашената тълпа била главно от жени, старци и деца. Мъжете били взети за принудителна работа [в текста – ангария – от турски език] за подсилване на укрепленията. В това тежко време приятелят ми Иван Николов Ведър направи всичко възможно да предотврати жестоката заповед. Той имаше връзки в кръга на висшето командване още от времето, когато е бил частен учител на децата на Мидхат паша. Тогава той ги е учел на арабски, френски и английски език. Заради ползването на тези езици е бил преводач на няколко валии. Заедно с британския консул в града

Делзел, който бил шотландец и приятел на „Свободните зидари“ [масони] като самият Ведър, който бил и основател на първото обединение в Русчук и в България¹¹⁶ и заедно с мен, който в продължение на няколко години бях лечител на няколко управители на вилаета, а също така и член на ложата, решихме да излезем спешно, за да намерим главнокомандващия турските войски в града – Ахмед Кайсерли паша, и да се опитаем да го убедим да отмени заповедта¹¹⁷. С голям подкуп и с мъка успяхме да се доберем до главното командване, но там намерихме Далавер паша, а не главнокомандващия. Това в последствие се изясни, че е спасило града. Далавер паша беше египтянин по произход, но и той беше член на „Свободните зидари“, отнасящи се към ложата в Кайро, факт, който беше известен на Иван Ведър. С показването на уговорения знак за спешна помощ получихме по същия начин отговор от генерала, който гласеше: „Можете да разчитате на помощта на братята от ордена“. Разказахме му как стоят нещата, той веднага се качи на коня си и потегли към града. Когато стигнахме в дома на Иван Ведър, видяхме, че той вече е бил ограбен от башибозуците. Когато излезе от къщата, Далавер паша се учудил, че конят му е откраднат. Сърдит и негодуващ, пристигнал в близкия военен лагер и наредил да намерят коня му, да свикат всички черкези и башибозуци обратно в лагерите и да се погрижат жителите да се върнат благополучно по домовете си. По-късно групата на уважаваните в града се събрахме. Бяхме митрополит Григорий, преводачът Иван Ведър и аз, лечителят Бениамино Рафаело Нахмиас и още някои други. Обърнахме се към главнокомандващия, до когото стоеше Далавер паша, и помолихме да отмени заповедта. След дълъг разговор с главнокомандващия турските войски в града, Далавер паша успя да го убеди, заповедта беше отменена и градът спасен. При влизането на руската армия в града генерал Тотлебен връчи специална награда на Далавер паша, подписана със специална благодарност от Александър II“.

Тук приключва разказът на двамата приятели Ведър и Нахмиас, двамата верни братя на „Свободните зидари“ в Русчук¹¹⁸. Постъпката за предотвратяване опожаряването на Русчук и спасяването на жителите му е представена в множество български публикации, но никъде не е споменат приятелят на Иван Ведър, Бениамино Рафаело Нахмиас. Затова ние имаме скромен принос, че добавихме името му на страната на тези, които са действали за спасяването на града. (Както вече е споменато, случаят изисква по задалбочено изследване.)

Опитахме се да открием потомците на тези две семейства. Отначало почти нищо не се получи. Правнуците на Ведър живеят в София, но те не разполагат с никакъв документ от онези далечни времена. Само някои от тях са запознати с историята за спасяването на Русчук. Това, което е известно на повечето от тях, е, че бащата на семейството бил действително основател на

ложата на свободните зидари в България. Относно семейство Нахмиас първоначално издирването ни нямаше успех, следите се губят някъде в началото на 50-те години на ХХ в., когато потомците на семейството са напуснали Русе. Но през март 2003 г., няколко години след написването на доктората (тази статия е част от него), се свързахме с един от членовете на семейство Нахмиас – Яков/Ясков, живеещ в Америка. Неговият дядо бил брат на този, който написал документа – Шломо (Саломон) Рафаел Нахмиас! Той бил запознат с делото, но нямал почти никакви документи до този момент. Все пак това „откритие“ придава още по-голям интерес на далечната история и на историята на семейство Нахмиас.

Документът, който представихме накратко, е базиран на ръкопис, намирен от сина Саломон Бениамин Нахмиас, оставен от баща му и приятеля му със заглавие „Историята на Русчук и дунавските градове от далечно минало и до наши дни“. За наше съжаление не успяхме да изясним съдбата на този ръкопис.

С приключването на войната жителите на града започнали да се завръщат. Между тях, разбира се, били и еврейските бежанци. В депеша до централния комитет на „Алианс“ в Париж Барух Чипрут написал следното: „Да бъде благословена славата Божия! С помощта на светата ни организация и с Божя помощ вече събрахме тук всички изоставени. Само малко хора, които са болни и не са още оздравели, оставихме в Шумен и Варна. Въпреки направените разходи от организацията и безпокойствието ни за тези хора, близо 100 души вече ги няма в нашия град – това са старци, юноши и девойки, деца и пеленачета. Техният живот угасна ненавреме поради ужасите и бедите, които съпровождаха войната. За вдовиците и сираците на тези нещастни хора ще се погрижа с помощта на организацията да им бъде осигурен достатъчно хляб според разпоредбите на председателя на комитета в столицата“ (Париж)¹¹⁹. Тази депеша била съпроводена с официално благодарствено писмо на френски език. То било написано от Хаим Биджерано и подписано от десетки членове на общността в Русчук¹²⁰.

Отношението на българското население към евреите в Русчук след войната не се променило. Както и преди, градът запазил толерантността си, за разлика от други български градове като София, Свищов¹²¹, Карлово¹²² и др. Съвсем различно обаче било положението на мюсюлманите – турци, черкези, татари и др. В доклади на чуждите консули се отбелязва, че тези, които доскоро били господари в страната, сега били унижавани от българите християни. Нерядко това ставало пред погледите на руските войници¹²³.

За това свидетелства и една телеграма, изпратена от османския главнокомандващ в Шумен до правителството на Англия. В нея се съобщавало, че бежанците, дошли в града, разказвали за жестокото отношение от страна на българите спрямо мюсюлманите и евреите в Свищов. Еврейски жени били

обезчестени, а много мюсюлмански жени – удавени в Дунава¹²⁴. В друга телеграма британският консул във Варна Рид пише, че руската армия прави всичко възможно да прогони мюсюлманските жители от града под предлог, че те замислят да организират погроми и да върнат старото положение¹²⁵. Британският консул в Истанбул Лаярд пък в телеграма до външния си министър Солсбъри съобщил, че великият везир има намерение да се обърне към османския консул в Санкт Петербург, който да се намеси, за да облекчи бедственото положение на мюсюлманското население в България. Той трябвало да издейства да му бъде разрешено да се върне в дома си¹²⁶.

Особено остра била депешата, която изпратил османският външен министър до руския консул в Истанбул. В нея той описал тежкото положение на мюсюлманите в Русчук. Мнозина от тях станали жертви на тиф. Други пък били останали без покрив над главите си и ношували под открито небе. Руската власт, продължава министърът, трябва да помогне на тези мюсюлмани, които се намират в града със статут на бежанци. Молбата му била всичко това да бъде доведено до знанието на българските власти в Русчук с надежда да бъдат взети спешни мерки за подобряване на бедственото положение на хилядите мюсюлмански жители в града и на бежанците, пристигнали в него¹²⁷.

От документите, които представихме, а и от много други, се разбира за тежкото положение на мюсюлманите и недоволството, което са изпитвали западните държави и Високата порта. Въпреки че много от мюсюлманите са били избягали след поражението на армията им и са помолили за убежище във вътрешността на империята, близо до Истанбул или в Анадола, положението на останалите било трагично.

В описаната дотук картина настъпили промени едва след края на войната.

* * *

Накратко описахме случилото се в Русчук от създаването на Дунавския вилает до навечерието на войната между Русия и Османската империя от 1877–1878 г. През тези тринадесет години животът в Русчук се променил, а заедно с това и еврейската общност. Интензивни промени настъпили най-вече под ръководството на Мидхат паша, когато градът станал вилаетска столица. Това довело до увеличаване на демографския потенциал на вилаетското средоточие. Видяхме как еврейската общност в Русчук през онези години се разширила, което било резултат от увеличаването на икономическите ресурси на града. Проследихме отношенията между общността с официалните власти, чуждите представители и местното население – християнско и мюсюлманско.

Като цяло общността живяла затворена, но имало немалко случаи, в които членовете ѝ се нуждаели от помощта както на османската власт, така

и на чуждите консулства. На тези представителства посветихме специален параграф.

Доколкото ни е известно, животът на общността и организацията на институциите ѝ не се променили съществено от предишните години. Новото е основаването на дружеството „Хесед ве Емет“. Проверихме кои са учредителите му и мястото, което заема в обществената йерархия. Затова можем да направим извода, че това била затворена организация, чиито избраници са били от „каймака“ на общността. Същите тези избрани, които били и основателите, помагали на нуждаещите се еврейски жители на Русчук, но също така се грижели и за икономическите интереси на членовете ѝ.

Изследвахме живота на евреите в дунавския град от икономическа гледна точка. От сделките на недвижими имоти, в които те са участвали, става ясно, че покупко-продажбите се осъществявали главно между самите евреи. Това свидетелства за възникването на един, скромен на брой, богат слой евреи, който е могъл да си позволи да купува или да строи скъпи постройки. Проследихме годините, в които икономическата дейност е била в разцвет за разлика от времето, в което е била в упадък в резултат на военните години или на епидемиите. Също така проверихме различните доходи, които са получавали евреите, и изследвахме участията им в панаирите. Тази информация е главно от дневниците на фамилия Розанес и от османските източници.

Голяма част от изследването посветихме на отношението към евреите през онези години в районите, влизащи в състава на днешна България. Изследвахме отношението на властите и това на местното население, основно на българохристиянското. Запознахме се с недотам добрите взаимоотношения най-вече с българската интелигенция вследствие на националните идеи от 60-те години на XIX в. насетне. Изследвахме и отношението на Църквата – особено от анализите на един от иконописите на Троянския манастир, в който евреинът е показан в негативна светлина и с обидното прозвище чифут. Заедно с това отбелязахме факта, че антиеврейските настроения и действия в Русчук били деяния на безделници. Затова жестокият случай, за който съобщихме тук за първи път (вандалското поведение в местното гробище), е представен като нехарактерен за града.

След кратък анализ на хода на войната и на мястото на Русчук в нея, изяснихме положението на еврейската общност в онези дни. Затова помогнаха откритите ценни документи като историята на фамилията Розанес и текстът (публикуван за първи път), който разказва за спасяването на града от двамата приятели, членове на свободни зидари, евреинът Бениамино Нахмиас и българинът Иван Ведър. С тази своя постъпка евреин от Русчук за първи път има честта да се присъедини към местните уважавани личности, чиито имена се споменават като спасители на града.

Отбелязахме щедрата помощ на обществото „Кол Израел Хаверим“ –

„Алианс“, по време на войната. Евреите от общността на Русчук се завърнали по домовете си, много от които били разрушени или се нуждаели от значителен ремонт. В краткия период, в който общността е съществувала – близо 90 години, за трети път (след войната от 1806–1812 г. и епидемията от 1839 г.) е трябвало да сглобят отломките от миналото и да се организират за новия живот. Но този път те стояли пред непозната ситуация. Периодът, пред който били изправени, не приличал на предишните, когато се връщали и знаели какво ги очаква и какво крие бъдещето. Оттогава правилата започнали да се променят. Всичко, което ставало до този момент под крилото на Османската империя, за добро или за лошо, се променило. Свършила османската епоха и започнал Българският период на независимостта.

Пред евреите на Русчук, както и пред цялото население на града, били поставени множество въпросителни, между които новите взаимоотношения с правителството, социално-икономическите отношения и най-важното – продължаване на съществуващата рамка на общността. 1878 г. е краят на този период и началото на друг, криещ в себе си нови надежди както за българските граждани, така и за жителите на Русчук – евреи и неевреи.

Еврейската общност в Русчук излъчвала вярност и привързаност към еврейските ценности от гледна точка на общото образование и от гледна точка на откритостта ѝ към околния свят. Немалко от членовете ѝ заели високи постове в ционисткото движение в България, а също и в еврейското образование и литература – изучаването на иврит, на джудео-испанско и на български. Но този въпрос е извън областта на настоящото изследване.

БИБЛИОГРАФИЯ

Източници от архивите

България

София – НБКМ – Ор. отд.:

Документи от Русчук – **F. 112.**

Документи от Русчук – **F. Rs.**

Документи от Ески Джумая (днес Търговище) – **F. 113.**

Документи от Шумен – **F. Sm.**

Сиджилите на Русчук – **R.**

Salname-i Vilayet-i Tuna.

ЩА:

Ф. 1568, оп. 1–2.

М.А.Е. / С.С.С. Roustchouk – Документи от централния архив на Париж.

РААА, I.A.V.q. (Turkei), 95; 98, Вонп – Документи от централния архив в Бон.

Истанбул

ВОА:

Cevdet Tasnifi Adliye.
Maliye Nezereti – Cizye.
Meclis-i Valâ.

Париж:

AIU.
AIU – Bulgarie III B 57.
„ „ III B 59.
„ „ III B 60.

Лондон:

PRO F.O.
78, 1979; 78, 2490; 78, 2868;
195, 937.

Виена:

Österreichisches Staatsarchiv.
HHStA – Wien, F.8 K.Rustschuk.
HHStA – Wien, Prot. № 458.

Ръкописи

Авраам Розанес. Дневник. Ръкописът е намерен в семейство Толедо, Тел Авив – очаква се скоро да излезе в Израел с предговор и научен апарат от автора на статията.

Хайм Розанес. Мемоари, написани в чест на 70-ия рожден ден на брат му – Шломо. Ръкописът е намерен при семейство Толедо, Тел Авив.

Шломо Розанес. Ла генеалогия де ла фамилия Розанес. Ръкописът е намерен при семейство Толедо, Тел Авив.

Риджистро ди лос Истатутос ди ла хеврат Хесед ве Емет ин Русчук. (Регистър на статута на дружеството „Хесед ве Емет“ в Русчук). Ръкописът се намира в Централния държавен архив – София, ф. 1568, ф. 8942.

Периодичен печат

Иврит

Амагид – седмичник. Излиза между 1856–1909 г.

Хавацелет – седмичник. Излиза в периода 1863–1914 г. Между 1864–1870 г. не е издаван. От 1908 до 1910 г. е излизал три пъти на седмица. От 1910 г. до закриването му през 1914 г. се завръща като седмичник.

Български

Дунав (Русе) – 1865; 1866; 1868; 1869; 1871; 1875; 1877 г.

Знаме (Букурещ) – 1875 г.

Източно време (Цариград) – 1877 г.

Македония (Цариград) – 1871 г.

Независимост (Букурещ) – 1874 г.
Русенски общински вестник (Русе) – 1892; 1893 г.
Цариградски вестник (Цариград) – 1862 г.

БЕЛЕЖКИ

- ¹ По-подробно вж.: *Clair, S. G. B. St., C. A. Brophy. Twelve Years of Study of the Eastern Question in Bulgaria.* London, 1877, 274–287; *Фадеева, И. Е.* Мидхат паша. Жизнь и деятельность. М., 1977, 14–39; *The Encyclopaedia of Islam.* Vol. VI. Leiden, 1991, 1031–1035; *Плетньов, С.* Мидхат паша, управлението на Дунавския вилает. В. Търново, 1994, 37–83.
- ² *Todorov, N.* The Balkan City. Washington, 1983, p. 350. (Използвахме само някои градове, присъстващи в таблицата, които Тодоров е представил.)
- ³ Alliance Israélite Universelle, Bulletin mensel N° 9 (1876), p. 132. Париянте е бил директор на училището „Алианс“ в Русчук (1873–1877).
- ⁴ Записки от тейтерите на общността – Русе, Бет А'ам, ул. „Иван Вазов“.
- ⁵ Дневникът на Авраам Розанес, параграф 29. (Дневникът предстои да излезе с предговор и научен апарат.)
- ⁶ Пак там, параграф 28.
- ⁷ Пак там, параграф 38.
- ⁸ Той е бил отстранен поради интриги, касаещи сградата на „Алианс“, избухнали в общността (април 1885 г.). Вж.: *Розанес, Ш.* История ди ла комонидад исраелита ди Русчук. Русе, 1914, 108–109.
- ⁹ Дневникът на Авраам Розанес, параграф 58. Действителната история е поднесена също и в „Ла генеалогия ди ла фамилия Розанес“ (историята на семейството, която била написана от историка и член на семейството Шломо Розанес) – касаещи събитията през 1869 г. За подробностите на конфликта и поводите му вж. в Дневника в посочения параграф. Конфликти и сбивания е имало и преди в общността на Русчук. От вестниците от същия период ние научаваме също, че и в общността на Пловдив (Филибе в онези дни) избухнал спор, който довел до жестокости между различните течения в Кеилата (общността). Интригите там достигнали до такава степен, че се наложила намесата на местната полиция и до елиминирането на тези, които стояли начело на спора: Цариградски вестник, XIII, № 45, 3 ноем. 1862.
- ¹⁰ АГУ/Bulgarie III B57, 03.03.1875 – за личността му и дейността му вж. нататък.
- ¹¹ АГУ/Bulgarie III B59, 21.01.1876.
- ¹² Телеграмите му също са написани на красноречив иврит.
- ¹³ *Обретенков, Н.* Дневници и спомени (1877–1939). С., 1988, с. 60.
- ¹⁴ Дунав, XI, № 2271, 23 ян. 1877.
- ¹⁵ *Хаим Розанес.* Мемоари написани в чест на 70-ия рожден ден на брат му Шломо – спомени (ръкопис на френски).
- ¹⁶ *Ардити, Б.* Видни евреи в България. Т. 2. Тел Авив, 1973, 135–141.
- ¹⁷ Описания на статуса и на обстановката в дома на Яков, синът на Рафаел Гершон Аалеви, от уважаваните в общността и решението им да извършат добро дело за бедните евреи от града по време на големия смразяващ студ навън. По-подробно вж.: *Ково, А. И. Т.* Спомени от Авраам. – Историко ди ла хевра „Хесед ве Емет“ ди Русчук джиди су фондасион. Русе, 1920, с. 18.
- ¹⁸ Според книгата Псалми (85: 11): „Милостта и истината се срещнали, справедливостта и мира се целунали“.
- ¹⁹ *Ково, А.* Цит. съч., с. 3.

²⁰ Реджистро ди лос истатутос ди ла хеврат Хесед ве Емет ин Русчук (ръкопис). Ръкописът е намерен в Централния държавен архив – София, ф. 1568 I (с благодарности към д-р Авнер Перец за разшифроването на ръкописа). Примерът за правилника предостави Ицхак Бали от фондацията, която имала подобно име и цели и е основана в Букурещ. За Бали вж.: *Shwarzfeld, M. Davicion Bally – Biographie. AI, IX, 1886, 1–29.*

²¹ *Ково, А.* Цит. съч., с. 7.

²² Пак там, 46–47. Сумата, която е била дадена на собственика на аптеката, е била 10 415 френски франка без лихва.

²³ *Москона, И.* Някой допълнителни сведения към историята на Еврейската община в Русе. – Годишник, XXXI, 1999, с. 167.

²⁴ От известие в „Русенски общински вестник“, което говори за нуждата да се разрушат няколко частни сгради с цел да се построи мъжка гимназия, ние научаваме, че дружеството „Хесед ве Емет“ е имало сграда на ул. „Отец Паисий“, която е била пред разруха. Това е единственото сведение, че дружеството е имало собствена сграда. За наше съжаление в известието няма никаква податка откога сградата е била на разположение на организацията: Русенски общински вестник, I, № 63, 20 март 1893 (вж. по-нататък на бел. № 27 – за Ашкеназката синагога в града).

²⁵ Авраам Розанес е бил избран няколко пъти за благотворителното дружество „Малбиш Арумим“, както той е написал в дневника си, споменат по-горе. Вж. още *Москона, И.* Цит. съч., с. 166.

²⁶ *Salname-i Vilayet-i Tuna, 1291 (18.02.1874–06.02.1875),* р. 65; *М.А.Е/С.С.С. Roustchouk, 28 ноем. 1881, р. 29.* В Салнаме (годишникът) присъстват заедно църквите и синагогите – пет на брой. Ние знаем, че през този период е имало три църкви в града, следователно изхождаме за двете синагоги.

²⁷ За тази синагога Фрумкин е писал с изумление във в. „Хавацелет“ (№ 32, 1 апр. 1872): „Тази уважаема Общност съвсем наскоро построи дом на молитвата, какъвто не бях виждал в цялата благословена земя! Върхът на силното му изящество не може да се направи с човешка ръка, а сякаш страшно величие е преминало през този храм, като Божията ръка!“. Синагогата съществувала като такава до 60-те години на XX в., а след това е била дадена под наем на различни инстанции в града. До 90-те години е ползвана като помещение за статуи и като дърводелска работилница. В средата на 90-те години е продадена на Протестантската църква, която я е реставирала и променила синагогата почти до неузнаваемост. От „Русенски общински вестник“, който споменахме по-горе, ние научаваме, че през 1878 г. в града е създадена нова синагога на Ашкеназите. Този факт сочи нуждата от разрушаване на сградата, за да се построи на нейно място споменатата горе гимназия – съобщението е от 20 март 1893 г.

Всички къщи в околността са определени за разрушаване (вж. известното ни за сградата на „Хесед ве Емет“ в бел. № 27). Обсъждането е дълго и подробно и най-основното в него е разчистване на сметки. Синагогата е била като постройката на „Хесед ве Емет“ и са в съседство на ул. „Отец Паисий“. Нова синагога за ашкеназкото население на Русчук е била построена след 34 години през 1927 г. на ул. „Иван Вазов“. Сградата днес се ползва като Бет А'ам на малката общност, останала в града.

²⁸ *Македония, V, № 37, 14 септ. 1871.* – П. П. Славейков (1827–1895) като редактор на вестника е автор на уводната статия „Работа и изкуство“. Дългият материал, част от който цитирахме в текста, критикува рязко апатията на българите, които се предавали пред чужденците и „местните“ (мюсюлманското население) и срещу изоставянето на икономиката в ръцете им. Трябва да се обърне внимание на унизителното изказване срещу евреите (чифутуси), което ще разгледаме в подробности по-нататък.

²⁹ *НБКМ, Ор. отд. – R – сиджили на Русе;* за наше съжаление откритите сиджили са до 1875 г. Оттогава до избухването на войната през 1877 г. има само единични свидетелства, отнасящи се за града.

- ³⁰ Русенски общински вестник.
- ³¹ За пораженията от епидемиите от холера, вж. в дневника на Авраам Розанес, параграф 49 сл.; Дунав, II, № 92, 20 юли 1866; № 97, 7 авг. 1866; № 104, 31 авг. 1866; *Barkley, H. C. Bulgaria before the War*. London, 1877. Съобщения на британските консули в Русчук през годините 1866–1872 описват с подробности пораженията от тифуса и холерата. Вж. още: *Panzac, D. Politique Sanitaire et Fixation des Frontières: L'Exemple Ottoman (XVIIIe–XIXe siècles)*. – Turcica, 31, 1999, 87–108; *Quarantains e Lazarets. L'Europe et la Peste d'Orient*. Aix-en-Provence, 1986.
- ³² ННStA – Wien, F8, Karton Rustschuk, 14.03.1877
- ³³ Русенски общински вестник, I, № 50, 12 дек. 1892.
- ³⁴ АГУ (Bulgarie), III В 57, 18.03.1875. Покойният Нафтали Ково оставил в завещанието си значителни суми за организации и за определени хора от еврейското и нееврейското общество в града. Паричната стойност на магазина била 2000 френски франка, а нужните разходи по реставрирането на мястото се равнявали на 90–100 франка. Имушеството било на ул. „Ун Мейдан“ № 69.
- ³⁵ Вж. таблица № 6 по-нататък. Взети са под внимание главно мъжете – глави на семейства; тези, които не са били записани, са били безработни. Желалехме да се провери кои са били най-разпространените професии. Там, където бяха по-малко от десет за една професия, ги записахме отделно.
- ³⁶ За търговията на фамилия Розанес вж. в дневника на Авраам Розанес.
- ³⁷ Така например се споменава жалбата на един от търговците на Русчук към великия везир: търговецът се оплакал за загуба на пари, причинени му от еврейският търговец Хаим Меир – гражданин на Русчук и пруски поданик. Горепосоченият не е сложил в ред заплащанията за стоката му, която е пренесъл с парахода на жалващия се. Обръщението към висшите власти в столицата ни говори, че става дума за големи суми. НБКМ, Ор. отд., ф.112А, № 1400, л. 1.
- ³⁸ Дунав, I, № 7, 14 апр. 1865. – вестникът дава сведения за панаири, провеждани на територията на вилаета. Освен този в Ески Джумая (дн. Търговище), са споменати още пет, между тях Кара-Су. За всеки панаир имало определени дни, в които той бил действащ и за които оповестявал чрез съобщения във вестника. В Ески Джумая например панаирът се провеждал около Гергьовден – в началото на месец май, а в Кара-Су – през месец юни (дн. Черна вода). Панаирите са споменати още в следните броеве: Дунав, II, № 105, 4 септ. 1866; № 123, 6 ноем. 1866; V, № 368, 13 апр. 1869 и др. За панаирите вж. още: *Faroqhi, S. The Early History of the Balkan Fairs*. – *Südost-Forschungen*, XXXIII, 1978, 50–67; *Stoianovich, T. The Conquering Balkan Orthodox Merchant*. – *JEN* 20/2, 1960, 234–313; *Грамашиков, Г. Узунджовският панаир*. С., 1993.
- ³⁹ Дневникът на Авраам Розанес, параграфи 26, 37–38; Генеалогия на фамилия Розанес, събитията през 1873 г. В новия договор, който е бил подписан между братята, е договорено, че Авраам „[...] трябва да се отдаде на работата на пазарите в Джумая и Кара-Су [...]“.
- ⁴⁰ НБКМ, Ор. отд. – R. 33, *Semazlul'evvel* 8, p. 84–II. (Годината не е ясна, но по други сведения става дума за средата на 70-те години.)
- ⁴¹ НБКМ, Ор. отд., ф. 113, № 187, 07. 02. 1874.
- ⁴² PRO, F.O., 78 2490, 09.05.1876, p. 94 II–98.
- ⁴³ PRO, F.O., 195 937, 18.12.1869, p.148–151; 23.06.1870, p. 283–284; 23.12.1870, p. 357–358.
- ⁴⁴ НБКМ, Ор. отд. – F. Şm. 20/174, 15.12.1876/1293, Zilkade, 28.
- ⁴⁵ Дунав II, № 123, 6 септ. 1866. Там четем: „[...] Под покровителството на успокояващата сянка на негово превъзходителство (губернатора), всички се завърнали по домовете си в спокойствие и сигурност, доволни и излъчващи доверие“. Ще напомним, че губернатор по същото време бил Мидхат паша.
- ⁴⁶ Дунав, VII, № 631, 28 ноем. 1871.

- ⁴⁷ Годишният доход на фамилия Розанес, колкото и да е бил висок, не се е смятал за изключителен сред заможните търговци от различни националности. Един от големите търговци в Русчук бил българинът Коста Маринов, който прехвърлил през 1864 г. натрупания капитал от различните клонове на търговската си дейност в Русчук. Сумата била половин милион гроша. Имало още ред заможни хора, които били основа за икономическото развитие и за натрупване на капитал в столицата на Дунавския вилает. Мнозинството били българи и гърци, малцинството – турски мюсюлмани: *Бакърджиева, Т.* Българската община в Русе през 60-те години на XIX в. С., 1996, 38–39.
- ⁴⁸ Salname-i Vilayet-i Tuna, 1289/11.03.1872/ 28.02.1873, 43–44.
- ⁴⁹ Дунав, IX, № 1022, 16 ноем. 1875.
- ⁵⁰ PRO, F.O., 78 1979, 18.08.1867, 87–91.
- ⁵¹ „Третият чин“ е вид орден, връчващ се на заслужилия за специална служба и принос към страната му.
- ⁵² *Хаим Розанес*. Мемоари, написани в чест на 70-ия рожден ден на брат му Шломо.
- ⁵³ Поради статуса и офицерския си чин, с който бил награден, Мордехай Розанес получил за пътуването си писмени препоръки, които между другото дали възможност и на двамата да посетят пещерата в Хеврон (Ме'арат Амахпела), място, което обикновено било забранено за евреи. (Две години по-късно, на 27 октомври 1869 г., австрийският император Франц-Йозеф посетил Русчук по пътя си за празненствата по случай откриването на Суецкия канал. По този повод начело на еврейската делегация били равинът Авраам Меламед и директорът на училището – Авраам Розанес, който го поздравил на немски.)
- ⁵⁴ НБКМ Ор. отд. – ф. 112, № 5100, 21.04.1876 / 1292 – Нисан, 21.
- ⁵⁵ Размерите са дадени в източника с аршини, турско-османска мярка: 1 аршин = 0,68 см.
- ⁵⁶ НБКМ Ор. отд. – ф. 112, № 1668, 04.05.1876 / 1292, Маис, 4.
- ⁵⁷ BOA, Cevdet Tasnifi Adliye, 1815, 03.04.1874 / 1291, Сафер, 15.
- ⁵⁸ Дневникът на Авраам Розанес, параграф 48–49; 51–53.
- ⁵⁹ За чуждите консулства и за покровителствата над част от жителите на Русчук – евреи и неевреи – вж. по-нататък.
- ⁶⁰ Дневникът на Авраам Розанес, параграф 49.
- ⁶¹ За образованието, педагогиката и мястото на Авраам Розанес в промените, станали в тази област, вж. каквото е разказано подробно в осмата част на моята книга, спомената тук.
- ⁶² *Тодорова, О.* Образът на „нечестивия“ евреин в началото на XVIII – края на XIX век в българската литература и във фолклора. – БФ, 1994, № 3, 10–21; *Todorova, O.* The Nineteenth Century Bulgarians' Perception of the Jews, b. 3–4, 1995, 30–51; *Paunovski, V.* The Attitude of the Vilact Newspaper Dounav towards the Anti-Semitism, b. 4, 1994, 3–13; *Мутафчиева, В.* Представата за „другия“ (историческо изследване). – Във: Връзки на съвместимост и на несъвместимост между християни и мюсюлмани в България. С., 1998, 36–45; *Керен, Ц.* Съдбата на еврейските общности в Казанлък и Стара Загора по време на Руско-турската война от 1877–1878 г. (под печат).
- ⁶³ BOA, Meclis-i Vâlâ, 24930, 31.03.1866 / 1282 – Март, 31. Вж. превод на фермана, издаден от Абдул Меджид по молбата на Хахам Баши (Глвният равин на Истанбул), в книгата на *Коен, бен Шимон-Фикали, Джусинео:* Евреите в мюсюлманското съдилище през XIX век. Ерусалим, 2003, 139–140 (документ 64). Желателно е да се обърне внимание, че молбата до Външното министерство е от месец март 1866 г., докато ферманът на Абдул Меджид е публикуван на 5 ноември 1840 г. Според нас историята се повтаря и доказва, че явлението на клеветите срещу евреите не е преставало и затова е имало нужда от подновяване на молбата двадесет и шест години след султанския указ на Абдул Меджид. Вж. още *Frankel, J.* The Damascus Affair: „Ritual Murder“, Politics and the Jews in 1840. Cambridge University Press, 1997.
- ⁶⁴ Дунав, XI, № 968, 4 май 1875; Знаме, I, № 18, 30 май 1875 са писали за същия случай, но с

антиеврейски и антиосмански подход. Там се казва, че детето е било отвлечено и заклано от равина на града, „специалист в касапския занаят [...]“. Вестникът се е произнесъл рязко срещу намесата на властите в защита на евреите от града, които предотвратили отмъщение от страна на българите християни за „убийците на деца“. За други случаи вж. в статиите, които сочихме по-горе, особено тези на О. Тодорова.

⁶⁵ Мутафчиева, В. Цит. съч., 40–42.

⁶⁶ Независимост, IV, № 21, 9 март 1874. В своя статия Л. Каравелов пише: „Продавачите на разпънатия Христос, евреите, продават стоките си на ниски цени, противно на глинените съдове, които жителите на Габрово [град, който се отличавал със занаяти и търговия в Централна България] продават и така разоряват българския народ, който и без това е беден“.

⁶⁷ Тодорова, О. Цит. съч., с. 38 сл.; Мутафчиева, В. Цит. съч., с. 42.

⁶⁸ Мутафчиева, В. Цит. съч.

⁶⁹ За тежкото положение на евреите от Дунавските княжества през първата половина на XIX в. вж.: *Feldman, E.* The Question of Jewish emancipation in the Ottoman Empire and the Danubian Principalities after the Crimean War. – JSS XVI/1, 1979, 41–74.

⁷⁰ PRO, O.F.78 1979, 21.08.1867, р.109–110. По тази тема вж. статията на Пауновски (Цит. съч., 7–10) за отношението на българската преса към евреите през онези дни.

⁷¹ Мутафчиева, В. Цит. съч., с. 41. (за обвинението на българските евреи в предателство и нападки срещу християните през войната от 1877–1878 г. вж. по-нататък).

⁷² Пак там, с. 42.

⁷³ Сред същите стереотипни изследвания по темата ще отбележим статиите на: *Vasilev, K.* The Idea about the Equality of the National Revolution and the Bulgarian Jews. – Annual, XIII, 1978, 15–28; *Мордехай, Й.* Освобождението на България от османско владичество и българските евреи. – Annual, III, 1968, 9–29.

⁷⁴ *Василев, А.* Социални и патриотически теми в старото българско изкуство. С., 1973.

⁷⁵ Пак там, 18–24. Подробностите там са много, но ние ще се задоволим само с общите „указания“ и ще представим само това от написаното за евреите.

⁷⁶ Изключителен пример намерихме в литографията на Страшния съд, намираща се в Археологическия музей в София. Не е известно откъде е тази литография, както и точно от кое време е (около средата на XIX в.). Сред образите на грешниците са представени и литовци, араби, руснаци и още представители на народи, чиято идентичност не е ясна, но между тях и жидове – едно от обидните наименования на евреите, които разпънали Исус. Това, разбира се, е явление, което е изключително. (Нашите благодарности на г-жа Герова, която обърна вниманието ни към тази литография.)

⁷⁷ *Семерджиев, Хр.* Самоков и околността му. С., 1913, 221–233.

⁷⁸ *Мутафчиев, П.* Троянският манастир „Успение на св. Богородица“. – Във: Избрани произведения. Т. 2, 389–422.

⁷⁹ Вж. част от стенописа, за който става дума и който сме снимали в манастира. Снимките се намират в добавките към доктората и към книгата, която вече споменахме.

⁸⁰ В статията си *Тодорова, О.* Цит. съч., с. 18, пише: „[...] Във всеки случай този прякор (чифут) е възможно да бъде намерен главно във фолклора, но не и в църковните стенописи, където разпространеният прякор е юдей [...]“. Видяхме по-горе, че изразът се повтаря и се появява и в пресата. О. Тодорова тълкува погрешно думата „чифут“ като превод от турски на думата „евреин“. Според речника на *Redhouse* същата дума означава освен евреин, а също и подлец, скъперник, злонамерен и враждебен.

⁸¹ В книгата на *Василев, А.* Цит. съч., не намерихме никакво споменаване за стенописа на З. Зограф в Троянския манастир, или някакви сведения за същата църква, въпреки че първата част на книгата е посветена на развитието на мотива за Страшния съд в стенописите в църквите и манастирите в цяла България.

- ⁸² В оригинала – от ковчега. (Както е известно, евреите не погребват в ковчег.) Възможно е да се твърди, че издателят на цялата история е искал да очерни българите, но това твърдение не изглежда задоволително, тъй като отчетът бил изпратен до канцлера на Прусия и не може да се предполага, че в него има фалшиво преувеличение.
- ⁸³ RAAА, I.A.Q. (Türkei) 95.Bd.1; началото на документа е представено в: Българско националнореволуционно движение 1868–1874. Чуждестранни документи. Т. 1, 1868–1981. С., 1992, 57–58 (документ 16), но без събитието в гробището...! (Нашите благодарности на г-жа Лечева от Централния архив в София, която обърна вниманието ни към продължението на документа и също така ни го преведе. Както ни е известно, това е първото му публикуване.) Ото фон Бисмарк (1815–1898) е бил министър-председател на Прусия по същото време и един от влиятелните политици в Европа.
- ⁸⁴ HHStA – Wien, Port. № IV. 14.03.1868. (Нашите благодарности на д-р Панова за превода на документа.)
- ⁸⁵ ЦДА, ф. 1568, оп. 2, 19.04.1871; за по-горната сбирка (№ 1568, оп. 2), за наше съжаление, няма засега инвентарна номсрация.
- ⁸⁶ НБКМ, Ор. отд. – R. 31, р. 74b – III, 23.05.1872/1289, Rebiyulevvel, 15.
- ⁸⁷ Пак там, р. 128a-II, 08.10.1872/1289, Şaban, 5. Евреинът Морено (Израел) бил от фамилия Розанес, синът на най-големия брат Шломо (Саломон бен-Израел), който починал млад и синовете му наследили правата му. Сестрата на Морено – Рахел, била съпруга на чичо му – Авраам Розанес. Човекът Мохош го споменахме по-горе, където обсъдихме фондацията „Хесед ве Емет“.
- ⁸⁸ Дунав, IV, № 258, 6 март 1868.
- ⁸⁹ Във в. „Дунав“ е публикувано, че той неуспешно е опитал да купи имуществото. На 19 март 1867 г. е имал още един провален опит. От същата публикация ние знаем, че мястото е било в центъра на града – близо до конака. Три месеца по-късно къщата и магазина са били продадени (26 юли 1867 г.). Най-вероятно е, че купувачът е бил Морено бен-Саломон (Розанес) – упълномощеният от Мохош.
- ⁹⁰ НБКМ, Ор. отд. – R 32, р. 86a-I, 21.07.1873/1290 Cemaziyelevvel, 25. За завещанието на Ково и предаването на магазина на организацията „Кол Израел Хаверим“ – „Алианс“ вж. по-горе бел. № 38.
- ⁹¹ М.А.Е/С.С.С. Roustchouk, 28.11.1881, р. 29. Докладът на консула представлява общо описание на населението на Русчук, като много данни са валидни и за периода преди войната (1877–1878) като тази за защитата на поданиците от консулствата им. В края на войната почти всички консули са напуснали града.
- ⁹² Bugistre-Belleysan, D. La Vérité sur les massacres de Bulgarie. 2e éd. Budapest, 1877, р. 65.
- ⁹³ Пак там.
- ⁹⁴ Дневникът на Авраам Розанес, параграф 49, 51; там е разказана постъпката в подробности.
- ⁹⁵ НБКМ, Ор. отд. – F. Rs, 60/5, р. 37, 02.07.1873/1290, Cemaziyelevvel, 6.
- ⁹⁶ Пак там, р.19, 25.10.1867/1293, Şevval, 6.
- ⁹⁷ Проучването за султан Абдул Хамид II е събрано от няколко източника, но по-специално ще отбележим книгата: *Deringel, S. The Well Protected Domains*. New York, 1998.
- ⁹⁸ *Swallow, C. The Sick Man of Europe*. London & Tonbridge, 1973, 84–85.
- ⁹⁹ *Дойков, В. Г. Русе. Икономикогеографска характеристика*. С., 1959, 37–39; *Сиромасова, Ж. Русе през Възраждането*. Русе, 1997, 202–203. Боевете край двете села, които споменахме по-горе, се смятат за едни от тежките битки в тази война и се споменават заедно с тези, които са се състояли край Шипка и Плевен.
- ¹⁰⁰ *Улунян, А. Болгарский народ и русско-турецкая война 1877–1878*. М., 1971, 69–70, 74; *Сиромасова, Ж. Към историята на укрепителната система на Руско-турските войни (1768–1878)*. – ИИМ – Русе, VI, 1970, с. 64; *Greene, F. V. The Russian Army and it's Campaigns in Turkey in 1877–1878*. London (n.d.), 147–162.

- ¹⁰¹ Паунеску, Е. Малко известни сведения за град Гюргево от 1877. – ИИМ – Русе, V, 1998, с. 133.
- ¹⁰² Пак там.
- ¹⁰³ Пак там, с. 134.
- ¹⁰⁴ HHStA – Wien, Administrativer Gegenstand, F.8, Rustcchuk, 24/16 a, № XXXV, 25.03.1878. (Моите благодарности на д-р С. Панова за превода на документа.)
- ¹⁰⁵ PRO, F.O., 78 2868, 17.12.1878, р. 18.
- ¹⁰⁶ Паунеску, Е. Цит. съч., с. 134.
- ¹⁰⁷ Сирмахова, Ж. Цит. съч., с. 208 – разказът за спасяването на българските жители и предотвратяване опожаряването на града се отнася за един от уважаваните в града българин – Иван Николов Ведър. Открихме един документ, представящ сътрудничеството между него и един от местните евреи – Бениамино Рафаето Нахмиас. Целият разказ за случилото се ще дадем по-нататък при обсъждането на евреите от Русчук по време на войната.
- ¹⁰⁸ Фамилия Розанес се обърнала към град Землин (дн. Земуни) в Сърбия. Градът е разположен на бреговете на река Сава, срещу столицата Белград. До 1918 г. той е принадлежал на Австро-унгарската империя и в него е имало около 600 евреи.
- ¹⁰⁹ Известно време след като се установил, Мордехай извикал Авраам Розанес и семейството му да се присъединят към него. Цялото семейство било в столицата от ноември 1877 г. и чак докато бил подписан мирният договор през март 1878 г. През този период на Авраам Розанес и на съпругата му Рахел се родила дъщеря Симха София-Ребека (април 1878 г.). Авраам сам се върнал в Русчук, а по-късно и семейството му го последвало. Вж. *Хаим Розанес*. Мемоари, написани в чест на 70-ия рожден ден на брат му Шломо.
- ¹¹⁰ Вж. откъс от писмото му до „Алианс“ в продължението.
- ¹¹¹ Тук Шломо Розанес изпреварва бъдещето. Действително от края на юни 1877 г. руските войски се установили в околностите на Русчук и го блокирали, но както видяхме по-горе, мирният договор в Сан Стефано бил подписан на 3 март 1878 г. Чак след това е отменена османската власт в тази част на империята, която станала **Княжество България**.
- ¹¹² Bulletin de L'Alliance Israélite Universelle, 2em semestre, 1877, 21–22.
- ¹¹³ Пак там, с. 2.
- ¹¹⁴ ЦДА, ф. 1568, оп. 2.
- ¹¹⁵ След завършването на написването на книгата, а също и на настоящата статия, ни попаднаха много документи и подробности, на които скоро ще посветим отделен реферат. Също така ще направим това и за изследване на семейство Нахмиас, за подхода и историята му. В същия този труд ще трябва да уточним няколко исторически грешки, станали по време на написването на документите през февруари 1948 г. – 70 години след разкриване на събитията. Въпреки това, в онези факти няма такива новости, които да могат да променят същността на разказа за постъпката, която представяме тук.
- ¹¹⁶ Иван Николов Ведър се смята за основател на първото обединение на свободните зидари в България. Делото на спасението, както ще се изясни по-нататък, се базира на дружбата на братята в разказа (от двете страни на барикадата). Всички принадлежали към една и съща ложа и били верни на клетвата си, направили всичко да спасят града от гибел. Вж. *Шиваров, Н.* За Ивана Николов Ведър. – БС, 1915, № 5, 268–274; *Dumont, P.* La Franc-Maçonnerie D'Obédience Française a Salonique au Début du XXe Siècle. – Turcica XVI, 1984, 65–94.
- ¹¹⁷ Ахмед Кайсерли паша бил назначен в началото на май 1877 г. за главнокомандващ на войската в града, но е изпълнявал и длъжността на валия, след като предишният – Садък паша (Sadık paşa), бил назначен за министър на правосъдието. Източно време, 7 май 1877; Дунав, XIII, № 1168, 18 май 1877.
- ¹¹⁸ Първото обединение на свободните зидари в България се е състояло на 20 март 1879 г. в Русчук след приключването на боевете и било признато официално от Великия изток на Португалия на 9 март 1880 г. под името „Балканска звезда“. Същия ден било и тържест-

веното оповестяване на ложката в града: *Дойков, В.* Русе. Биографията на един град. Русе, 2002, 111–114.

¹¹⁹Вж. бел. № 112 по-горе.

¹²⁰AIU (Bulgarie), III-V 60, 02.06.1878. Тази депеша е възможно да се види в приложение към доктората и в книгата. Това било последното дело на Хаим Биджерано в полза на еврейската общност в Русчук. След това той се преместил в Букурещ, за да бъде равин на Сефарадската общност там.

¹²¹Вж. по-нататък отношението към еврейските жени в град Свищов.

¹²²В книгата на *Димитров, Г.* Страданията на българите и освобождението на България през 1877–1878 г. С., 1899 евреите са представени в отрицателна светлина като съучастници на османската армия и на мюсюлманското население в Карлово. За описанията на грабежите и доносничеството от страна на евреите спрямо християнските жители от града и отмъщението на последните по време на въстъпането на руската армия там вж. с. 200, 206, 208–210. Повечето от случките са отречени от късните изследователи – евреи и неевреи, които отнесли написаното в книгата към националистическия и антиеврейския подход на *Димитров: Унджиев, И.* Карлово. История на града до Освобождението. С., 1968, с. 202, 212; така или иначе, еврейската общност на Карлово не подновила дейността си и след споменатата война не останали евреи в града. (Страданията и бедствията на евреите бежанци от споменатите градове, но особено от Казанлък и Стара Загора, са публикувани в отделно изследване.)

¹²³*Şimşir, B. N.* (hazırlayan), Rumeli'den Türk Golçleri, Belgeder, Doksantüç, cilt 1. Ankara, 1968.

¹²⁴Пак там, № 20 (05.07.1877), с. 130.

¹²⁵Пак там, № 337 (30.07.1878), с. 568.

¹²⁶Пак там, № 351 (23.08.1878), с. 583.

¹²⁷Пак там, № 329 (28.11.1878), с. 706.

Превод от иврит: *Ирина Стоянова и Соня Семах*
Научен редактор: *д-р Милена Тафрова*